

વિચાર

અનુક્રમ

સંપાદકીય	૧
વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ નિવારણ: નીતિ અને પગલાં	૨
મંતવ્ય મહિલાઓ અને વિકાસ: નીતિવિષયક દષ્ટિકોણ	૭
આપના માટે વૈકલ્પિક મહિલા આરક્ષણ ખરડો	૧૩
આપણી વાત હસ્તકલા ક્ષેત્રે ડિઝાઈનર તરીકે મારો અનુભવ	૧૬
સાંપ્રત પ્રવાહ અને આગામી કાર્યક્રમ	૨૧
સંદર્ભ સાહિત્ય	૨૫
અમારા વિશે	૨૬

સંપાદક ટીમ:

દીપા સોનપાલ
હેમંતકુમાર શાહ
બિનોય આચાર્ય

વાર્ષિક લવાજમ: રૂ.૨૫/- ડ્રાફ્ટ કે
મની ઓર્ડર 'ઉન્નતિ' વિકાસ શિક્ષણ
સંસ્થાના નામે મોકલવા.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

સંપાદકીય

મહિલાઓના સશક્તિકરણ પર વધુ ધ્યાન આપવાની જરૂર

સ્વાતંત્ર્ય બાદ ભારતમાં મહિલાઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે અનેક પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા અને વિવિધ વ્યૂહરચનાઓ ઘડવામાં આવી. પરંતુ કલ્યાણલક્ષી યોજનાઓની ધારી અસર ભારતની મહિલાઓ પર સમાન રીતે પડી નહીં. પંચવર્ષીય યોજનાઓના અમલ દરમ્યાન ગરીબી નિવારણ અને રોજગાર સર્જનના જે પણ પ્રયાસો થયા તે બધાનો લાભ મહિલાઓ સુધી પહોંચ્યો નહીં. તેને પરિણામે મહિલાઓની સામાન્ય સ્થિતિમાં કોઈ નોંધપાત્ર સુધારો થયો નહીં અને ગરીબોમાં પણ છેક નીચલા સ્તરે મહિલાઓ સૌથી વધારે ગરીબ રહી. આ ઉપરાંત હિંસા અને અત્યાચારોનો ભોગ પણ મહિલાઓ બનતી રહી. ૧૯૭૫થી ૧૯૮૫ના ગાળા દરમ્યાન આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દાયકાની ઉજવણી થઈ અને તે દરમ્યાન રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે અનેક પરિષદો મળી તથા અનેક નીતિવિષયક અભ્યાસ લેખો લખાયા. ઉપરાંત, ચીનના પાટનગર બૈજિંગમાં પ્રથમ મહિલા આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ મળી. આ તમામ પ્રયત્નો છતાં મહિલાઓના વિકાસના ક્ષેત્રે પ્રગતિ ખૂબ જ ધીમી રહી છે.

આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં મહિલાઓના સશક્તિકરણની પ્રક્રિયાને વધારે ઝડપી અને અસરકારક બનાવવાની આવશ્યકતા છે. ભારતમાં વિવિધ રાજ્યો વચ્ચે મહિલાઓના વિકાસની બાબતમાં મોટા પાયે અસમાનતા પ્રવર્તે છે. વિકાસના નિર્દેશકોને ધ્યાનમાં લઈએ તો પણ મહિલાઓની સ્થિતિ વિભિન્ન રાજ્યોમાં કંઈક અંશે જુદી જુદી દેખાય છે. જો કે, ખાસ કરીને ગરીબ, તરછોડાયેલી, દલિત, આદિવાસી અને વિકાસની પ્રક્રિયામાં છેવાડે ફેંકાઈ ગયેલી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ લગભગ તમામ રાજ્યોમાં એક સરખી દેખાય છે. આથી મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટે વિધાયક અને નક્કર પગલાંની તત્કાળ આવશ્યકતા છે. માત્ર કલ્યાણલક્ષી કાર્યક્રમોથી મહિલાઓનો વિકાસ સંભવિત નથી. રાજસ્થાન, મહારાષ્ટ્ર અને તામિલનાડુની રાજ્ય સરકારોએ મહિલાઓ માટેની વિશિષ્ટ નીતિઓ જાહેર કરીને મહિલાઓના વિકાસ માટેની પોતાની દિશા નક્કી કરી છે, અને તે માટે નક્કર પગલાં ભર્યાં છે. પરંતુ ગુજરાત જેવાં વિકસિત રાજ્યોમાં પણ આવાં વિધાયક પગલાં લેવાયાં નથી એ અહીં સખેદ નોંધનીય છે.

૭૩મા બંધારણીય સુધારાને પરિણામે નગરપાલિકાઓ અને પંચાયતોમાં મહિલાઓની રાજકીય ભાગીદારી વિશેષ વધી છે. પરંતુ વિધાનસભાઓ અને સંસદમાં મહિલા અનામત અંગે જે મતભેદો રાજકીય પક્ષોમાં પ્રવર્તે છે તેથી ઉચ્ચ સ્તરે મહિલાઓની રાજકીય સહભાગિતા મર્યાદિત બની જાય છે. વાસ્તવમાં મહિલાઓના રાજકીય સશક્તિકરણની પ્રક્રિયાને આગળ ધપાવવા માટે સ્વસહાય જૂથો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ સરકારો ઉપર વિશેષ દબાણ લાવવાની આવશ્યકતા છે કે જેથી મહિલાઓની રાજકીય સહભાગિતા વધારે નક્કર સ્વરૂપ ધારણ કરે. આર્થિક અને સામાજિક સશક્તિકરણ માટે આ રાજકીય સશક્તિકરણ અનિવાર્ય છે.

સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ નિવારણ: નીતિ અને પગલાં

ઉદયપુરના 'આસ્થા સંસ્થાન' દ્વારા ૪-૫, ઓગસ્ટ, ૨૦૦૦ દરમ્યાન મહિલાઓની સમસ્યાઓ અંગે યોજાયેલા પરિસંવાદ અને જાહેર સુનાવણીના કાર્યક્રમના અહેવાલો અને રાજસ્થાનની મહિલા નીતિ અંગેના દસ્તાવેજોને આધારે આ લેખ નારી આંદોલનનાં સક્રિય કર્મશીલ સુશ્રી વર્ષા ગાંગુલીએ તૈયાર કર્યો છે.

પ્રસ્તાવના

ભારતનું બંધારણ કાયદા સમક્ષ તમામ નાગરિકોની સમાનતાની બાંધધરી આપે છે અને છતાં વાસ્તવિકતા એ છે કે સેંકડો વર્ષોથી ચાલી આવતી સામાજિક વ્યવસ્થાઓના દબાણ હેઠળ મહિલાઓ હજુ પણ કચડાયેલી અવસ્થામાં જીવે છે અને પોતાના બંધારણીય અધિકારો મેળવવામાં તે સફળ થઈ નથી. મહિલાઓની વાસ્તવિક સ્થિતિને જોતાં બંધારણ તેમની તરફેણમાં વિધાયક ભેદભાવ માટેની જોગવાઈઓ કરે છે. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં મહારાષ્ટ્ર, તામિલનાડુ અને રાજસ્થાન જેવાં રાજ્યોની સરકારોએ મહિલાઓ માટેની નીતિ જાહેર કરી છે અને તેમાં એમ સ્પષ્ટપણે લખવામાં આવ્યું છે કે, “અમે સમાનતા, ભેદભાવવિહીનતા અને સામાજિક ન્યાય પ્રત્યે વચનબદ્ધ છીએ. અમે મહિલાઓ સામેના તમામ પ્રકારના ભેદભાવ દૂર કરવા માટે ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ના ઘોષણાપત્ર પર હસ્તાક્ષર કરનારાઓમાંના એક છીએ.”

એ તો સર્વવિદિત છે કે દેશનાં અન્ય રાજ્યોની તુલનાએ રાજસ્થાનની સ્ત્રીઓ અને બાલિકાઓ નિરક્ષરતા, અનારોગ્ય, દમન, સામાજિક ભેદભાવ અને ગરીબીના ભાર નીચે વધારે છે. બાળલગ્નની પ્રથા સતત ચાલુ છે અને કન્યાઓને પારકી થાપણ સમજવાની વૃત્તિથી મોટા ભાગની બાલિકાઓનું બાળપણ ખલાસ થઈ જાય છે અને નાની ઉંમરમાં જ ઘરની જવાબદારીઓમાં તેઓ ડૂબી જાય છે. શિક્ષણ અને રોજગારી માટે ઘરની બહાર નીકળનારી મહિલાઓને પરંપરાગત સામાજિક સુરક્ષાથી પણ ઘણી વધારે સુરક્ષાની આવશ્યકતા હોય છે અને તે પર્યાપ્ત માત્રામાં ઉપલબ્ધ નથી. નવાં સામાજિક મૂલ્યો, અસરકારક કાયદા અને નવીનતમ પ્રથાઓના અભાવને લીધે રાજસ્થાનની મહિલાઓએ ગંભીર સંક્રમણકાળમાંથી પસાર થવું પડી રહ્યું છે. વાસ્તવમાં આ એક પડકારજનક સમય છે. આ પડકારોનો સામનો કરવા માટે અને મહિલાઓની સમસ્યાઓના નિવારણ માટે રાજસ્થાન સરકારે અગત્યનાં પગલાં ભર્યાં છે. તેમાં રાજ્ય મહિલા પંચની રચના, સરકારી નોકરીઓમાં ૩૦ ટકા અનામત અને મહિલા

વિકાસ કાર્યક્રમનો પ્રસાર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. મહિલા વિકાસ કાર્યક્રમ અન્વયે મહિલાઓમાં જાગૃતિ ફેલાવવી, વિકાસલક્ષી કામોનો લાભ પહોંચાડવો તથા નેતૃત્વ આપવા જેવી બાબતો માટેની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવામાં આવી છે. રાજ્ય મહિલા નીતિના ઉદ્દેશોમાં એમ સ્પષ્ટપણે કહેવાયું છે કે, “સમાજમાં બાલિકાઓ તથા મહિલાઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે તથા શોષણ અને શોષક કુરિવાજોના નિવારણ માટેની પ્રક્રિયાઓ, પદ્ધતિઓ તથા વ્યવસ્થાને ગતિશીલ બનાવવાં અને રાજ્યમાં મહિલાઓ તથા બાલિકાઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે સહાયક વાતાવરણ તૈયાર કરવાનું અત્યંત જરૂરી છે.” આ ઉદ્દેશો પાર પાડવા માટે ત્રિપાંખિયો વ્યૂહ અપનાવવામાં આવ્યો છે: ૧. મહિલાઓ પોતાના અધિકાર મેળવી શકે અને સશક્ત બને. ૨. નબળા વર્ગો તથા વિશિષ્ટ સમૂહોની મહિલાઓના વિકાસ માટે વિશેષ પ્રયત્ન કરવામાં આવે. ૩. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, વિભિન્ન સામાજિક સંસ્થાઓ તથા અન્ય ક્ષેત્રોના સામૂહિક પ્રયાસથી મહિલા વિકાસ, સશક્તિકરણ તથા સામાજિક ન્યાય મેળવાય. એ તો સૌ જાણે જ છે કે મહિલાઓને એક જ અવિભાજિત અને સમાન શ્રેણીમાં રાખી ન શકાય. અલગ અલગ સામાજિક તેમ જ આર્થિક સમૂહોની મહિલાઓની સમસ્યાઓ પણ અલગ અલગ છે. બાલિકાઓ અને કિશોરીઓ, નબળા વર્ગની મહિલાઓ તથા વિધવા, ત્યક્તા, અપરણિત કે નિઃસંતાન જેવી વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિની સ્ત્રીઓ પર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે. રાજસ્થાન સરકારે જે મહિલા નીતિ ઘડી છે તેમાં એ સ્પષ્ટ કરાયું છે કે આ મહિલા નીતિના અમલ માટે અને તેના પર દેખરેખ રાખવા માટે વિવિધ પગલાં ભરવામાં આવશે, જેમ કે, મહિલા વિકાસ માટે યોજના બનાવવી અને અંદાજપત્ર ફાળવવું, રાજ્ય મહિલા પંચની ભલામણો પર નક્કર પગલાં ભરવાં, નિયમિત પ્રશિક્ષણ અને અભિમુખતા કાર્યક્રમ ચલાવે તેવું સંસાધન કેન્દ્ર બનાવવું તથા વિભિન્ન વિભાગો, યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોને ટેકનિકલ સહયોગ પૂરો પાડવો વગેરે.

રાજસ્થાનની મહિલા નીતિમાં મહિલાઓના અધિકારો

સમાન અધિકારોની બંધારણીય બાંધધરીથી અભિપ્રેત આ નીતિ મહિલાઓના અધિકારોની પ્રાપ્તિ માટે કાર્ય કરવાની સરકારની પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દાયકા (૧૯૭૫-૮૫) દરમ્યાન મહિલા વિકાસ પ્રત્યે સરકારના દૃષ્ટિકોણમાં પરિવર્તન આવ્યું તથા સરકાર મહિલાઓને નિષ્ક્રિય લાભાર્થી ન માનીને તેમને સશક્ત બનાવવા માટે પ્રયત્નશીલ થઈ. ભારત સરકારે મહિલાઓ સામેના

તમામ ભેદભાવો દૂર કરવા સંબંધી 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો'ના ૧૯૭૮ના ૪૨૧૧ પર સહીસિક્કા કર્યા. આ ૪૨૧૧ અધિકારલક્ષી પરિપ્રેક્ષ્ય ધરાવે છે. ખાસ કરીને આ નીતિ નીચેના અધિકારો વર્ણવે છે: ૧. જીવન, જીવનનિર્વાહ, આજીવિકાનાં સાધનો, આવાસ અને પાયાની જરૂરિયાતોનો અધિકાર. ૨. સમાન કામ માટે સમાન વેતનનો અધિકાર, ભેદભાવરહિત વાતાવરણ તથા પ્રજનનમાં મહિલાઓના યોગદાનની સ્વીકૃતિ તથા કામ કરતી મહિલાઓ માટે બાળકોની સલામતી સેવાઓ માટેનો અધિકાર. ૩. પ્રાકૃતિક સંસાધનો તથા સાર્વજનિક સંસાધનોનો અધિકાર. ૪. વર્તમાન તથા ભાવિ પેઢીઓને જીવનમાં સહાયતા મળે તેવું સુરક્ષિત વાતાવરણ મેળવવાનો અધિકાર. ૫. બાલ્યાવસ્થાથી વૃદ્ધાવસ્થા સુધી જીવનના પ્રત્યેક તબક્કે આરોગ્ય સંભાળનો અધિકાર. ૬. પોતાના શરીર પર તથા સ્વેચ્છાએ ગર્ભ ધારણ કરવાનો અધિકાર. ૭. શિક્ષણ, માહિતી, કૌશલ્ય વિકાસ અને જ્ઞાનનો અધિકાર. ૮. હિંસા, બળજબરી તથા ગુલામી સામે સંરક્ષણનો અધિકાર. ગૌરવ અને વ્યક્તિત્વનો અધિકાર, હિંસા અને તમામ પ્રકારની બળજબરીથી મુક્તિ મેળવવાનો અધિકાર. ૯. ગરીબ મહિલાઓ માટે કાનૂની સહાય સહિત કાનૂન તેમ જ સામાજિક ન્યાય મેળવવાનો અધિકાર. ૧૦. તમામ સમુદાયો તથા જાતિઓની મહિલાઓ માટે ભેદભાવવિહીન વ્યક્તિગત કાનૂનનો અધિકાર. ૧૧. સાર્વજનિક સ્થળો, સંસ્થાઓ તથા રોજગારનો અધિકાર. ૧૨. રાજકીય, વહીવટી તથા શાસન તંત્રની સામાજિક સંસ્થાઓમાં સમાન ભાગીદારીનો અધિકાર.

રાજસ્થાનમાં મહિલા પંચ

રાજસ્થાનમાં રાજ્ય સરકારે તા. ૨૮.૪.૧૯૯૮ના રોજ જાહેરનામું બહાર પાડીને 'રાજસ્થાન રાજ્ય મહિલા પંચ'ની રચના કરી છે. આ અંગે રાજસ્થાનની વિધાનસભાએ એક કાયદો પસાર કર્યો હતો. આ પંચનાં મુખ્ય કાર્યો આ મુજબ છે: ૧. કોઈ પણ અનુચિત વ્યવહારની તપાસ કરવી. ૨. પ્રવર્તમાન કાયદાઓની ખામીઓ અંગે રાજ્ય સરકારને વાર્ષિક અહેવાલો આપવા. ૩. પ્રવર્તમાન કાયદાઓનું મૂલ્યાંકન કરવું. ૪. સરકારમાં અને તેના નિગમોમાં કરાયેલી ભરતી પર દેખરેખ રાખવી. ભરતીના નિયમો અને નિયમનોની સમીક્ષા કરવી. ૫. મહિલાઓને જ્યાં કેદ રાખવામાં આવે છે એવાં તમામ સ્થળોનું નિરીક્ષણ કરવું અને તેમની સાથેના વ્યવહારની તપાસ કરવી. ૬. મહિલાઓની સ્થિતિ સુધારવા માટેના કલ્યાણલક્ષી ઉપાયો વિશે સરકારને ભલામણ કરવી. ૭. મહિલાઓ પ્રત્યેના ભેદભાવ અને અત્યાચારોથી ઊભી થતી સમસ્યાઓ અંગે સંશોધન અભ્યાસો કરાવવા. ૮. મહિલાઓના સામાજિક-આર્થિક વિકાસ માટે આયોજનની પ્રક્રિયામાં સલાહ આપવી. ૯. મહિલાઓના પ્રશ્નો અંગે જાગૃતિ ઊભી કરવી. રાજ્ય સરકાર પંચની ભલામણો મળ્યાના ત્રણ માસના સમયમાં નિર્ણયો કરશે અને તેની માહિતી પંચને આપશે એમ પણ આ કાયદામાં જણાવાયું છે.

સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવના નિર્મૂલન માટે કાર્યશાળા

સામાજિક તેમ જ આર્થિક વિકાસની લાંબી દોડમાં આજે પણ સમાજમાં મહિલાઓ અને પુરુષો વચ્ચે ન્યાયી સમાનતાનો અભાવ છે. જ્યાં સુધી આ અસમાનતા દૂર ના થાય ત્યાં સુધી મહિલાઓના વિકાસ માટે વિવિધ પ્રયાસો અત્યંત જરૂરી છે. સામાજિક સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવના નિવારણ માટે જાગૃતિ ફેલાવવી, મહિલાઓ પર થઈ રહેલા અત્યાચાર અંગે કાનૂની તપાસ કરાવવી, ન્યાય માટે કાનૂની લડાઈ લડવી વગેરે મહિલાઓનાં સમતા અને વિકાસના વિવિધ અભિગમ છે. રાજસ્થાનમાં ઉદયપુરના લોકોની અંતર્દૃષ્ટિ અને સહયોગની શક્તિમાં આસ્થા રાખનાર 'આસ્થા સંસ્થાન'એ આવા વિવિધ પ્રયાસોનાં નક્કર પગલાં ભર્યાં છે. 'આસ્થા સંસ્થાન' દ્વારા બે દિવસની કાર્યશાળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં મહિલાઓની સમસ્યા અંગે સક્રિય સ્વતંત્ર કાર્યકર્તાઓ, સંસ્થાઓ અંગે લોકપ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો. આ કાર્યશાળા તા. ૫-૬ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૦ દરમ્યાન ઉદયપુરમાં યોજાઈ હતી. પ્રથમ દિને સામાજિક સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ સાથે સંલગ્ન મુદ્દાઓ અંગે ચર્ચા થઈ. બીજે દિવસે 'રાજ્ય મહિલા પંચ'ની ભૂમિકા તથા કાર્યો સાથે સંબંધિત સમસ્યાઓ અંગે જાહેર સુનાવણીનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્યશાળાથી સામાજિક સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવના નિવારણ માટેનું એક વાતાવરણ ઊભું થયું. રાજ્ય મહિલા પંચ, લોક પ્રતિનિધિઓ તથા સંસ્થાઓ વચ્ચે સેતુ ઊભો થયો અને તમામ સહભાગીઓના પ્રયાસથી એક વ્યૂહરચના ઘડવાની દિશામાં કામ આગળ ધપ્યું. મહિલાઓની સમતા માટે આ 'આસ્થા સંસ્થાન'નું પ્રશંસનીય યોગદાન રહ્યું છે.

મહિલાઓની સમસ્યાઓનાં વિવિધ પાસાં

કાર્યશાળાના પ્રથમ દિને મુખ્ય અતિથિપદે સાંસદ અને પ્રદેશ કોંગ્રેસ અધ્યક્ષા સુશ્રી ગિરિજા વ્યાસ આવ્યાં હતાં. કાર્યશાળાના આરંભમાં તેમણે પોતાના વક્તવ્યમાં કહ્યું કે, "આપણી તમામ મહિલાઓની એક

કાર્યશાળાની મુખ્ય ભલામણો

- મહિલા અત્યાચાર નિવારણ કાયદો બનાવવો અને તેમાં અનુસંધાનકર્તાને ઉત્તરદાયી બનાવવા.
- પ્રાકૃતિક સંસાધનો પર મહિલાઓનું નિયંત્રણ હોય.
- ગ્રામ સભામાં ૫૦ ટકા મહિલાઓની ભાગીદારી હોય.
- વિધવા પેન્શન અંગેની પ્રક્રિયા સરળ બનાવવા અને તેના કિસ્સાનો ઝડપથી નિકાલ આવે.
- વિધવાઓનાં નામ પસંદગીની સૂચિમાં નાખવા માટેની જોગવાઈ કરાય.
- કાનૂની સહાય, ભરણપોષણ માટે તાલુકા સ્તરે પરિવાર અદાલતમાં જ ઉકેલ આવે.
- મૂળ રહેઠાણ, જાતિ પ્રમાણપત્ર તથા જન્મ પ્રમાણપત્રમાં પતિ/પિતાના નામને બદલે માના નામને પર્યાપ્ત સમજવામાં આવે.

જ નાત છે, ભલે ને તે શહેરની હોય કે ગામડાંની, ભણેલી હોય કે અભણ.” તેમણે મહિલાઓની અલગ ઓળખ ઊભી કરવાની આવશ્યકતા સમજાવી અને ઉદાહરણ તરીકે કહ્યું કે, “મહિલાઓને યોગ્ય દરજ્જો મળે તેમ આપણે સૌ ઈચ્છીએ છીએ અને ઈચ્છતાં હતાં, જે રીતે સીતા, દ્રૌપદી, કુંતી અને મરિચમ હતી.” દરેક મહિલા પોતાની ઓળખ ઊભી કરવા ઈચ્છે છે. “બંધ હોઈકા હૈ સબબ કોઈ, વક્ત આયા તો હમ ભી બોલેંગે” એમ કહીને તેમણે એ સ્પષ્ટ કર્યું કે આજ સુધી સ્ત્રીઓ પૃથ્વીની જેમ સહનશીલતાની મૂર્તિ બની રહી છે, અને બધા જ અત્યાચારો સહન કરતી રહી છે. પરંતુ હવે સ્ત્રીએ દુર્ગા અને કાલી બનીને પોતાના અધિકારો જૂંટવવા પડશે અને સાથે સાથે સમતામયી મા બનીને પરિવારને પણ સંભાળવું પડશે. સ્ત્રીઓના સશક્તિકરણના બીજા એક પાસા- સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય અધિકાર મેળવીને મુખ્ય પ્રવાહમાં જોડાવું- પર ભાર મૂકતાં તેમણે એક શેર વાંચ્યો:

અભી તેવર કહાં બદલે હૈં ઇબકે,
અભી ભી અપના દૌર હૈ ઈન્કલાબીકા,
અભી ભી સયાના હૈ તપીસ બાકી હૈ,
અભી મૌસમ કહાં ગુલાબ ગુલાબીકા

તેમણે વધુમાં એમ કહ્યું કે મેવાડની ધરતી મહિલાઓની શક્તિનું પ્રતીક છે, કે જ્યાં પંચિની, કણા, મીરાં અને પન્નાધાય જેવી સ્ત્રીઓ જન્મી. પોતાના પ્રવચનના અંતે તેમણે એક સૂત્ર આપ્યું “નારી શક્તિ, દેશ કી શક્તિ.” મુખ્ય અતિથિના પ્રવચન બાદ કાર્યક્રમનાં અધ્યક્ષા ડૉ. કાંતા કથુરિયાએ સભાને સંબોધન કર્યું. ડૉ. કથુરિયા રાજસ્થાન રાજ્ય મહિલા પંચનાં અધ્યક્ષા છે. તેમણે મહિલાઓને સંઘર્ષના સૈદ્ધાંતિક અને વ્યાવહારિક પાસાંની વાત કરી. “ઈતિહાસમાં મહિલાને કાલી, દુર્ગા વગેરે દેવીઓની પદવી આપી. પરંતુ વર્તમાનમાં મહિલાઓને હિંસા, શોષણ, દહેજને કારણે હત્યાઓ અને બળાત્કારનો શિકાર થવું પડે

રાજસ્થાનની મહિલા નીતિમાં મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટેનો કાર્યક્રમ

ક. આર્થિક સશક્તિકરણ

- નાણાકીય સંસાધનો ઉપલબ્ધ કરાવવાં અને મહિલા જૂથો અને સહકારી મંડળીઓની રચનાને પ્રોત્સાહન આપવું.
- મહિલાઓમાં પોતાની વાત કહેવાની તથા મનાવવાની ક્ષમતા વધારવી અને આત્મવિશ્વાસ વધારવો.
- પ્રશિક્ષણ, કૌશલ્ય તથા સંચાલનમાં સુધારા અને મહિલા ખેડૂતોના યોગદાનને સામાજિક માન્યતા આપવી અને પ્રોત્સાહન આપવું.
- મહિલાઓના હિતાર્થે રોજગાર નીતિઓ.

ખ. સામાજિક સહયોગ સેવાઓ

- કામ કરતી મહિલાઓ માટે બાળ સંભાળની સવલતોની જોગવાઈ.
- શાળાઓ, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, સાર્વજનિક સ્થળો, ગામીણ અને શહેરી વિસ્તારોમાં શૌચાલયની સવલતો.
- સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં કામ કરતી મહિલાઓ માટે હોસ્ટેલ, શિક્ષણ તથા ઔદ્યોગિક પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓની સ્થાપના તથા તે ચલાવવા માટે પ્રોત્સાહન.
- હિંસા, ત્રાસ તથા ગૃહકલેશથી પીડિત મહિલાઓને થોડોક સમય રહેવા માટેનાં ઘર બાંધવા અને વિધવા, અપરણિત તથા ત્યક્તા સ્ત્રીઓ માટે આવક સર્જનના કાર્યક્રમ.
- અદાલતમાં સજા પામેલી કે જેમના પર કામ ચાલતું હોય તેવી સ્ત્રીઓના પુનર્વસન માટેની યોજનાઓ.

ગ. આરોગ્ય, પોષણ અને જાહેર આરોગ્ય

- મહિલાઓને આરોગ્ય સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી અને તેમની ગુણવત્તા સુધારવી.
- સ્થાનિક સ્તરે અર્ધતબીબી કાર્યકર્તાઓમાં તકનિકી કૌશલ્ય, આત્મગૌરવ અને આત્મવિશ્વાસ વધારવો.
- મહિલાઓને પોતાના પ્રજનનલક્ષી આરોગ્ય પર વધારે અંકુશ આપવો,

ગર્ભાધાન પર નિયંત્રણ અને ગર્ભપાત માટે સક્ષમ બનાવવી.

- જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા દ્વારા સમાજના નબળા વર્ગોની મહિલાઓને વધારે ને વધારે લાભ આપવો.
- પીવાનું સુરક્ષિત પાણી અને સફાઈ વ્યવસ્થાની સવલતોમાં વધારો કરવાના વિભિન્ન કાર્યક્રમો.

ઘ. સાક્ષરતા અને શિક્ષણ

- શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવા તથા તેના અભિયાનમાં સમુદાય અને ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓનો સહયોગ લેવો.
- શાળાની નજીક બાળ સંભાળની સવલત ઊભી કરવી કે જેથી બાલિકાઓ લાંબા સમય સુધી શિક્ષણ મેળવી શકે.
- સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ અંગે તમામ શિક્ષકો અને કાર્યકર્તાઓમાં સંવેદનશીલતા ઊભી કરવી.
- બાલિકાઓ માટે ઉચ્ચતર તથા તકનિકી શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં બેઠકો વધારવી અને તેમને આવાસની સુવિધા પૂરી પાડવી.

ચ. અન્ય લક્ષ્યાંકો

- મહિલા અદાલતોની સંખ્યા વધારવી, મહિલાઓ સામેના ગંભીર ગુનાઓના કેસમાં સમયસર ચુકાદા આવે તે માટે વડી આદાલત સાથે પરામર્શ કરી જરૂરી ઉપાય શોધવા.
- કાસ કરીને અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં સમાન મજૂરીના કાયદાનું પાલન સખતાઈથી કરવું.
- વિધવાઓના અધિકારોનું પાલન કરવું તથા વિશિષ્ટ સંજોગોની શિકાર સ્ત્રીઓને પ્રાથમિકતાને ધોરણે ઘર કે જમીન આપવાં.
- ભેદભાવયુક્ત કાર્યવાહીઓ પર દેખરેખ રાખવા અને માહિતી આપવા અનૌપચારિક સુરક્ષા દળની સ્થાપના કરવી.
- તમામ સ્તરે મહિલાઓ માટે કાનૂની સાક્ષરતા અને શિક્ષણ તથા કાનૂની સહાયના કાર્યક્રમોને પ્રોત્સાહન આપવું અને સહયોગ આપવો.

છે. આથી જ આજે આપણે માત્ર પુરુષોને જ નહિ, પણ સમગ્ર સમાજને બદલવો પડશે, માનસમાં પરિવર્તન લાવવું પડશે અને સમગ્ર સમાજમાં નવા ચૈતન્યની મશાલ જલાવવી પડશે. આજની લડાઈનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ છે. આવનારી પેઢીઓના સંસ્કારમાં પરિવર્તન લાવવાનું કામ તમામ તાકાત લગાવીને કરવું પડશે કે જેથી ભવિષ્યમાં આપણી બહેનો અંધકારમાં ન જન્મે અને અંધકારમાં જ ન મરે. તેઓ ખુલ્લી હવામાં શ્વાસ લઈ શકે અને સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણયો લેવામાં ભાગીદાર થઈ શકે. સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ છે દુઃખોમાંથી મુક્તિ અને મનુષ્ય તરીકે જીવવાનો અધિકાર.” રાજ્ય મહિલા પંચના અધિકારો તથા કાર્યશૈલી પર પ્રકાશ ફેંકતાં તેમણે કહ્યું કે, “પંચની ભલામણોનો જો સરકાર સ્વીકાર ના કરે તો તેણે વિધાનસભામાં જવાબ આપવો પડે છે.” પછી વિશેષ અતિથિ શ્રીમતી નાગેન્દ્ર બાલાએ પોતાનું પ્રવચન કર્યું. શ્રીમતી બાલા હાલ રાજ્ય મહિલા પંચનાં અધ્યક્ષા છે. તેઓ અગાઉ સમાજ કલ્યાણ વિભાગના બોર્ડનાં અધ્યક્ષા હતાં. તેમણે સામાજિક માળખા સાથે અત્યાચારોને જોડતાં કહ્યું કે, “અત્યાચાર કરવાનો સ્વભાવ હોય છે, એને માટે સ્ત્રી કે પુરુષ હોવું જરૂરી નથી. પુરુષપ્રધાન સમાજ છે તેથી પુરુષોનું વર્ચસ્વ છે, પ્રાધાન્ય છે અને તે હરહંમેશ ચાલુ રાખવા માટે પુરુષો અત્યાચાર કરે છે. એટલે જો આપણે બહેનો નક્કી કરીએ કે અત્યાચાર થતો રોકવો છે તો આપણે સંપૂર્ણ તાકાત લગાવીને જો કામ કરીશું તો દુર્ગા, કાલી બનીને આપણે અધિકારોનું રક્ષણ કરી શકીશું.” શ્રીમતી બાલાના વક્તવ્ય બાદ ગોગુંદના વિધાનસભ્ય શ્રી માંગીલાલ ગરાસિયા અને ગિર્વાના વિધાનસભ્ય શ્રી ખેમરાજ કહારાનાં પ્રવચનો થયાં અને રાજસ્થાનમાં મહિલા શક્તિને જગાડવા માટે તથા મહિલાઓના સશક્તિકરણને આગળ ધપવા માટેના રસ્તા તેમણે બતાવ્યા. આ પ્રવચનો પછી ‘આસ્થા’ના વિવિધ કાર્યકર્તાઓએ પોતપોતાની ભૂમિકા નિભાવી. જેમ કે, ડૉ. ઓમ શ્રીવાસ્તવે તમામ અતિથિઓનો પરિચય આપ્યો, સ્વાગત પ્રવચન શ્રી ભંવરસિંહ ચંદ્રાણાએ કર્યું અને શ્રી અશ્વિની પાલીવાલે કાર્યશાળાની સમગ્ર કાર્યક્રમ વિસ્તારથી રજૂ કર્યો.

કાર્યક્રમના આગળના તબક્કામાં ‘સામાજિક સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવના નિવારણ’ને કેન્દ્રમાં રાખીને ચર્ચા થઈ. હાજર સહભાગીઓને નાનાં નાનાં જૂથોમાં વહેંચવામાં આવ્યા અને ‘સામાજિક સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવના નિવારણ’ સાથે સંલગ્ન મુદ્દાઓ વિશે ચર્ચા કરી. આ ચર્ચા દરમિયાન ઉપસ્થિત થયેલા કેટલાક મુખ્ય મુદ્દાઓ અહીં આપ્યા છે:

૧. આદિવાસી મહિલાઓની વિશેષ સમસ્યાઓ છે. જંગલ, જમીન, વિસ્થાપન, દુકાળ, શિક્ષણનો અભાવ, ખાણકામ વગેરે એવા મુદ્દાઓ છે કે આદિવાસી સમાજ તથા કુટુંબોને વધારે અસર કરે છે અને આ સમસ્યાઓથી મહિલાઓને વધારે સહન કરવું પડે છે. આ તમામ બાબતો આદિવાસી મહિલાઓના વિકાસમાં અવરોધરૂપ છે.
૨. પંચાયતી રાજમાં બે બાળકોથી વધુ બાળકો હોય તો તેઓ પ્રતિનિધિ બની શકતાં નથી. આ કાયદે મહિલાઓને મળેલી તકમાં અવરોધરૂપ બને છે, કારણ કે બાળકો પેદા કરવાનો નિર્ણય મહિલાઓ સ્વતંત્ર રીતે લેતી નથી. મહિલાલક્ષી દૃષ્ટિકોણ નજર સમજી રાખીને આ કાયદામાં ફેરફાર કરવો જોઈએ.
૩. વ્યવસાયીકરણ અને બજારની પકડ મજબૂત બનવાથી સામાજિક સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ સાથે સંલગ્ન નુકસાન, ત્રાસ અને મહિલાઓનું શોષણ વધ્યાં છે.
૪. યુદ્ધ તેમ જ તોફાનોમાં સ્ત્રીઓને નિશાન બનાવવામાં આવે છે. મહિલાઓ પર અત્યાચાર અને બળાત્કાર કરીને બદલો લેવાની પરંપરા ઊભી થઈ છે એ દુઃખદ છે.

જાહેર સુનાવણીમાં રજૂ થયેલી મહિલાઓની સમસ્યાઓ

ક્રમ	નામ	ગામ/સ્થળ	સમસ્યા
૧.	પ્રેમકુંવર	રાબચા	અદાલતના ચુકાદા છતાં ભરણપોષણ મળતું નથી.
૨.	ગંગા દધીય	ચિતૌડ	”
૩.	શાંતા પૂર્બિયા	રાજસમંદ	”
૪.	મંજુલા શર્મા	ખમનૌર	”
૫.	તુલસી	ઝાડોલ	”
૬.	નાની બાઈ	ઝાડોલ	”
૭.	પરવીનબાનો	ઉદયપુર	દહેજ
૮.	નિધિ બંસલ	ઉદયપુર	સાથી દ્વારા દુર્વ્યવહાર
૯.	મીરાં	ઝાડોલ	બળાત્કાર
૧૦.	માલતી દેવી	ઝાડોલ	પતિએ ખોટો કેસ કર્યો
૧૧.	હરરામ કંવર	રાબચા	અંગૂઠો લગાવડાવી જમીન વેચાઈ
૧૨.	ગોપીબહેન	ગોગુંદા	પતિના હિસ્સાની જમીનનો અધિકાર
૧૩.	કુસુમ રાજપૂત	રાજસમંદ	પિતાની જમીન પરનો અધિકાર

ગણેશપુરા ગામના ૧૪ વર્ષના રમેશ ગમેતીની મહિલા પંચ સમક્ષ કેફિયત

“તા. ૧૧.૭.૨૦૦૦ના રોજ રાતે ૮.૦૦ વાગ્યે મારા પિતા ઘેરથી બીડી લેવા માટે શંકરલાલ ગાયરીની દુકાને ગયા. રાત થવા છતાં તેઓ પાછા ઘેર ના આવ્યા. બીજે દિવસે સવારે ૬ વાગ્યે મારી માએ કહ્યું કે તારા બાપા રાતે દુકાન પર બીડી લેવા ગયા હતા અને પાછા આવ્યા નથી. તેણે મને દુકાને પૂછવા મોકલ્યો. હું જ્યારે શંકરલાલ ગાયરીની દુકાનેથી પાછો ઘેર આવી રહ્યો હતો ત્યારે રસ્તામાં મારા પિતાની લાશ જોઈ. તેની વાત મેં મારા દાદાજીને કરી. પછી કુટુંબના બધા લોકો ઘટનાના સ્થળે ગયા તથા મારા દાદાજીએ પોલિસને માહિતી આપી. પછી પોલિસ આવી અને કાર્યવાહી કરીને મારા પિતાની લાશ અમને સોંપી દીધી. ઘટનાના ચાર દિવસ પછી તા. ૧૬.૭.૨૦૦૦ના રોજ પોલિસે મારા દાદાજી અને પરિવારના બીજા સભ્યોને તથા મને ઝાડોલ થાણે બોલાવ્યા અને બધાને આખો દિવસ ત્યાં બેસાડીને મારા પિતાના મોત અંગે પૂછપરછ કરી. મને એક રાત અને એક દિવસ થાણે જ રાખ્યો, મને મારપીટ કરીને જબરજસ્તીથી પોલિસે એમ કહેવડાવ્યું કે મારા પિતાની હત્યા મારી માતાએ પથ્થર મારીને કરી હતી. પછી ૧૭.૭.૨૦૦૦ના રોજ પોલિસે મારા માની ધરપકડ કરી અને જેલ મોકલી દીધી. મારી માએ મારા બાપને માર્યા નથી, મારી મા અને મારા બાપા વચ્ચે કોઈ ઝઘડો નહોતો, મારામારી થતી નહોતી, પોલિસે મારી મા પર ખોટો આરોપ મૂક્યો છે અને તેને ખોટી રીતે જેલ મોકલી છે. મારા કુટુંબની કોઈ વ્યક્તિને મારી મા સામે ફરિયાદ નથી. અમે પાંચ નાનાં ભાઈ-બહેન છીએ, બધાં અનાથ થઈ ગયાં છીએ, મારી મા નિર્દોષ છે, તેને જેલમાંથી છોડાવો.”

૫. પ્રાકૃતિક સંસાધનો પર સ્થાનિક લોકોનું નિયંત્રણ નથી, આ સ્થિતિમાં પ્રાકૃતિક સંસાધનો પર આધાર રાખતાં કુટુંબોએ તે માટે દૂર દૂર શોધ ચલાવવી પડે છે. નવા પરિવેશ અને નવા સ્થાને મહિલાઓની શારીરિક, સામાજિક તથા આર્થિક સુરક્ષાનો પ્રશ્ન ગંભીર બને છે. એ જ રીતે દુકાળની પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો પર બોજો વધે છે, તેઓ કુપોષણના શિકાર બને છે.
૬. જન માધ્યમો મહિલાઓની તસ્વીર બગાડવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. મહિલા સશક્તિકરણનાં ઉદ્દાહરણો રજૂ કરવાને બદલે બજારીકરણને પ્રોત્સાહન મળે એ રીતે મહિલાઓનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે.

જાહેર સુનાવણી

બીજો દિવસ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ રહ્યો. ‘જાહેર સુનાવણી’ માટે રાજ્ય મહિલા પંચનાં અધ્યક્ષા ડૉ. કથુરિયા, સચિવ શ્રીમતી કિરણ સોની ગુપ્તા, સભ્યો નાગેન્દ્ર બાલા તથા સુશ્રી વિમલા જૈન હાજર હતાં. તે

ઉપરાંત વધારાના જિલ્લા કલેક્ટર અશોક જાદવ, વધારાના પોલિસ અધીક્ષક સુરેશ પંડ્યા તથા જિલ્લા મહિલા મંચના પરિયોજના અધિકારી શ્રીમતી પંજરી ભાંતિ હાજર હતાં. જાહેર સુનાવણીમાં ઉદયપુર પરિષદના મહિલા પાર્ષદો ઉપરાંત ચિત્તૌડ, રાજસમંદ અને ઉદયપુર જિલ્લાના ગ્રામ વિસ્તારોમાંથી લગભગ ૨૦૦ સ્ત્રીઓ ઉપસ્થિત હતી. તેમાં ૩૦થી વધુ કિસ્સાઓની સુનાવણી થઈ. આ કાર્યક્રમના અંતે મહિલાઓએ પંચ સમક્ષ અનેક ભલામણો કરી કે જે પંચ મારફતે સરકારને મોકલવામાં આવશે. પંચનાં સભ્ય વિમલા જૈને મહિલાઓની ભલામણો સાંભળીને તેમને આશ્વાસન આપ્યું કે પંચ ચોક્કસ આ ભલામણો અંગે સરકાર સાથે ચર્ચા કરશે. આ જાહેર સુનાવણીમાં જે કિસ્સાઓ રજૂ થયા હતા તેમાંના કેટલાક નીચે મુજબ છે:

સમસ્યા: ભરણપોષણ નથી મળતું: રાબચા ગામની પ્રેમકુંવર રાજપૂતે કહ્યું કે, “લગ્નનાં ૨૧ વર્ષ બાદ પતિએ મને છોડી દીધી. તેઓ કેન્દ્રીય અનામત પોલિસ ઘળમાં કામ કરે છે. મેં કૌટુંબિક અદાલતમાં તેમની સામે ભરણપોષણનો દાવો માંડ્યો હતો. લગભગ દોઢ વર્ષ પહેલાં અદાલતે મારી અપીલ સ્વીકારી પરંતુ મારા પતિએ મને મારા ભરણપોષણ માટે એક રાતી પાઈ પણ આપી નથી.”

સમસ્યા: પિતાની સંપત્તિમાં હક મેળવવો: રાજસમંદનાં કુસુમદેવીએ કહ્યું કે, “૨૫ વર્ષ પહેલાં મારા પિતા ક્યાંક લાપતા થઈ ગયા હતા અને આજ સુધી તેમનો પત્તો લાગ્યો નથી. પિતાની જમીન તેમ જ સંપત્તિ પર મારા કાકાએ કબજો કરી લીધો છે અને મને એ સંપત્તિ મળી નથી.”

સમસ્યા: પતિએ ખોટો કેસ કર્યો: ઝાડોલ નિવાસી માલતી દેવીએ કહ્યું કે, “ગયે વર્ષે મારા પતિએ મને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી. જ્યારે હું મારા દૂધ પીતા બાળકને લઈને જવા માંડી ત્યારે મારા પતિએ બાળકને મારી પાસેથી છીનવી લીધું. થોડા દિવસ પછી મારા બાળકનું મૃત્યુ થયું. મારા પતિએ એવી ફરિયાદ કરી કે હું મારા બાળકને છોડીને જતી રહી એટલે એ મરી ગયું. આ ફરિયાદ પરથી પોલિસે કલમ-૩૧૯ હેઠળ કાર્યવાહી કરી અને મારે આઠ દિવસ સુધી જેલમાં રહેવું પડ્યું.”

ઉપસંહાર

જાહેર સુનાવણીનો કાર્યક્રમ ‘આસ્થા’ અને રાજ્ય મહિલા પંચના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયો હતો. મહિલાઓની સમસ્યાઓ સુધી પહોંચવાનો અને ન્યાય મેળવવાનો આ એક અકસીર ઉપાય છે એમ લાગ્યું. આ કાર્યશાળાથી મહિલાઓની સમસ્યાઓના નિવારણ માટે કાર્ય કરનારા સૌ વચ્ચે સંબંધ પ્રસ્થાપિત થયો. આશા છે કે રાજસ્થાનમાં અન્યત્ર પણ આવા જ કાર્યક્રમો યોજાશે અને સ્થાનિક પોલિસ તથા અન્ય સરકારી અધિકારીઓની સહાયથી મહિલાઓ અધિકારો અને ન્યાય મેળવી શકશે, તથા અન્યાયનો સામનો કરવા માટે સક્ષમ બનશે.

મહિલાઓ અને વિકાસ: નીતિવિષયક દૃષ્ટિકોણ

‘એક્શન એઈડ ઈન્ડિયા’ના નીતિ વિશ્લેષક સુશ્રી તરકીન માછીવાલાએ મહિલાઓ, સ્ત્રી-પુરુષ તફાવતો અને વિકાસ અંગેના દૃષ્ટિકોણોમાં ભારતીય સંદર્ભમાં અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે કેવી રીતે ફેરફારો થયા તે આ લેખમાં દર્શાવ્યું છે. તેમણે અહીં સ્ત્રી-પુરુષ તફાવતોના દૃષ્ટિકોણથી ભારતનાં વિકાસલક્ષી આયોજન અને નીતિઓનું મૂલ્યાંકન પણ કર્યું છે. આ લેખ ‘એક્શન એઈડ ઈન્ડિયા’ના સામયિક ‘એક્સ્યુન્જિસ’માં છપાયેલા લેખનો અનુવાદ છે.

સ્ત્રી-પુરુષ તફાવતો અને વિકાસ: નીતિવિષયક દૃષ્ટિકોણો

‘વિકાસ’ વિચારધારાઓથી ઘેરાયેલો શબ્દ છે. વિવિધ લોકો તેના વિવિધ અર્થો કરે છે. વિકાસના ક્ષેત્રે જે સત્તાવાર ખેલાડીઓ છે તેમાં આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં સંસ્થાઓ, ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ની સંસ્થાઓ, સરકારી સંગઠનો, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, સંશોધકો, સલાહકારો અને કર્મશીલોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ વિકાસ વિશેની તેમની સમજને આધારે પરસ્પર સહકાર કરે છે અથવા સંઘર્ષમાં ઊતરે છે. વાસ્તવમાં, એક સામાજિક લિંગ વિશ્લેષક નાઈલા કબીર કહે છે તેમ, “વિકાસ વિશેના વિચારની રીત સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવાને બદલે તેને વધારે તીવ્ર બનાવે છે.”

અમૂર્ત સિદ્ધાંતોમાં વિકાસના ક્ષેત્રે જે બિનસત્તાવાર ખેલાડીઓ છે તેમને ગણતરીમાં લેવામાં આવતા જ નથી. તેથી દુનિયાભરમાં ‘ઉપરથી નીચે’નો અભિગમ ઊભો થયો છે અને મુખ્ય પ્રવાહની વિકાસલક્ષી નીતિઓમાં તે દેખાય છે. વિકાસ ક્ષેત્રના બિનસત્તાવાર ખેલાડીઓનો અવાજ રૂંધાય છે અને જ્યારે તે મહિલાઓની બાબતમાં બને છે ત્યારે તે એક સઘન સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. મહિલાઓને વિકાસમાં જવાબદાર ખેલાડીઓને બદલે સહાય અથવા કલ્યાણના પ્રાપ્તિકર્તા તરીકે જ જોવામાં આવે છે.

આ લેખમાં મેં સ્ત્રી-પુરુષ તફાવતો અને વિકાસ અંગેના કેટલાક આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિવિષયક દૃષ્ટિકોણો આપ્યા છે અને ભારતના મહિલા આંદોલનનો ઉદ્ભવ તપાસ્યો છે. મેં અહીં ભારતની વિકાસલક્ષી નીતિઓ અને વ્યવહારોની તથા સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધો ઉપર તેની અસરોની ટીકાત્મક સમીક્ષા કરવાનો તથા ખાસ કરીને મહિલાઓની સ્થિતિ અને દરજ્જા પર તે કેવી નોંધનીય અસર કરે છે તે તપાસવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

મહિલાઓ અને વિકાસ અંગેના નીતિવિષયક દૃષ્ટિકોણોમાં ફેરફાર છેલ્લા ચાર દાયકાઓ દરમિયાન મહિલાઓ અંગેની નીતિઓમાં સતત પરિવર્તનો આવતાં રહ્યાં છે. મહિલાઓને માતા અને ગૃહિણી તરીકે જોઈને ૧૯૫૦ના દાયકાથી ૧૯૭૦ના દાયકા સુધી વિકાસલક્ષી આયોજન અને નીતિઓમાં તેમની જરૂરિયાતો કલ્યાણલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પૂરી પાડવાનું વિચારાયું હતું. તેમાં મહિલાઓ આરોગ્ય અને કુટુંબ નિયોજનના કાર્યક્રમોના લક્ષ્યાંક હતી. જો કે, ૧૯૭૦ના દાયકામાં આર્થિક વૃદ્ધિ માટેની ચિંતાને લીધે ‘અદૃશ્ય મહિલા’ આર્થિક અધિકર્તા બની અને શ્રમ દળનો ભાગ બની. આર્થિક વિકાસમાં મહિલાઓની ભૂમિકા અંગે એક વિશ્લેષક એસ્ટર બોઝરપે ૧૯૭૦માં કરેલા સંશોધનને પરિણામે મહિલાઓને ગ્રામીણ અને ઘરેલૂ અર્થતંત્રમાં સક્રિય ભાગીદાર તરીકે અને ઉત્પાદક તરીકે પિછાણવામાં આવી. આ એ સમય હતો કે જ્યારે મહિલાઓએ સામાજિક-આર્થિક આંદોલનોમાં સક્રિય ભાગ લીધો અને તે દરમિયાન મહિલાઓનો અવાજ સંભળાવા માંડ્યો.

આર્થિક વૃદ્ધિ તરીકે વિકાસ

એની સાથે સાથે જ ૧૯૭૦ના દાયકાના પૂર્વાર્ધમાં વિકાસ ઉપરથી નીચે ઝમતો ઝમતો પહોંચ્યો એવો ‘ટ્રિકલ ડાઉન’ સિદ્ધાંત ખોટો છે અને આર્થિક વૃદ્ધિ વિકાસ છે એવી માન્યતા ખોટી સાબિત થઈ. જો કે, સંશોધનોએ એમ દર્શાવ્યું કે વૃદ્ધિના લાભો ગરીબો સુધી પહોંચતા નથી અને તેથી ‘વૃદ્ધિની પુનર્વહેંચણી’ તથા ‘પાયાની જરૂરિયાતોનો અભિગમ’ જેવા ખ્યાલો ઊભા થયા.

‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’નો મહિલા દાયકો

આ જ ગાળામાં ૧૯૭૫થી ૧૯૮૫ના દાયકાને ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’એ ‘આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દાયકો’ તરીકે જાહેર કર્યો અને તેમાં સમાનતા, શાંતિ અને વિકાસના વિષયો હતા. મહિલાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા સંશોધનના પ્રયાસોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું. ‘મહિલા સ્થિતિ તપાસ પંચ’ની રચના કરવામાં આવી. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મહિલા દાયકા, ૧૯૮૦માં કહેવાયું કે, “વિકાસનો અર્થ અહીં સંપૂર્ણ વિકાસ છે... મહિલાઓની સ્થિતિમાં સુધારા માટે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંનેનાં વલણોમાં ફેરફારની જરૂર છે. મહિલાઓના વિકાસને સામાજિક વિકાસનો પ્રશ્ન ન ગણવો જોઈએ પણ વિકાસના એકેએક પાસામાંના આવશ્યક ઘટક ભાગ તરીકે ગણવો જોઈએ. મહિલાઓની સ્થિતિ અને વિકાસની પ્રક્રિયામાં તેમની ભૂમિકા સુધારવા માટે તમામ રાજ્યોનાં

સહકાર, સમાન હિત, સમતા, સાર્વભૌમત્વ, સમાનતા અને પરસ્પરાવલંબન પર આધારિત 'નૂતન આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક વ્યવસ્થા'ની સ્થાપના માટેની વૈશ્વિક પરિયોજનાના અંતર્ગત ભાગ તરીકે વિકાસને ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ.

વિકાસમાં મહિલાઓનો દૃષ્ટિકોણ

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મહિલા દાયકા સાથે વિકાસમાં મહિલાઓનો વિષય આંતરરાષ્ટ્રીય મંચો ઉપર ચર્ચાવા માંડ્યો. વિકાસમાં મહિલાઓની ભૂમિકાના ખ્યાલે વિકાસલક્ષી સંશોધન અને નીતિમાં મહિલાઓને દૃશ્યમાન બનાવી. પરંતુ મુખ્ય પ્રવાહની વિચારધારામાં મહિલાઓ એક નવી શ્રેણી તરીકે ઉમેરાઈ એટલું જ. આ ખ્યાલમાં નિપુણતા અને કાર્ય બંને પરાવલંબન અને મૂડીવાદી પિતૃસત્તાક વ્યવસ્થાના માળખાગત સિદ્ધાંતો દ્વારા આકાર પામ્યાં, જ્યારે સામાજિક સંબંધોના અભિગમે ઐતિહાસિક રીતે રહેલી મહિલાઓની દાસતા અને સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું.

જો કે, મહિલા દાયકા દરમ્યાનનાં તમામ સંશોધનોનું એક સર્વમાન્ય તારણ એ હતું કે, “કેટલાક અપવાદો સિવાય આર્થિક સંસાધનો, આવક અને રોજગારીમાં મહિલાઓની પહોંચની સ્થિતિ તુલનાત્મક રીતે વણસી છે. તેમના કામનો બોજો વધ્યો છે અને તેમનું આરોગ્ય, પોષણની તથા શિક્ષણની સ્થિતિ વણસી છે.”

માનવ વિકાસનો દૃષ્ટિકોણ

૧૯૮૦ના દાયકામાં વિકાસલક્ષી અર્થશાસ્ત્રમાં વિકાસલક્ષી આયોજન સામે વાંધા ઉઠાવવામાં આવ્યા અને અર્થતંત્રમાં રાજ્યની દરમ્યાનગીરીનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો અને આર્થિક વિકાસ માટે મુક્ત બજારના અભિગમની હિમાયત કરવામાં આવી. ‘માનવ વિકાસ અહેવાલ-૧૯૯૫’માં આ અભિગમનો દોષ ખૂબ સરસ રીતે જણાવાયો છે:

“ખૂબ લાંબા સમય સુધી એમ ધારવામાં આવ્યું હતું કે વિકાસ એવી પ્રક્રિયા છે કે જે બધી નૌકાઓને ઊંચકે છે, તેના લાભો તમામ વર્ગોને મળે છે અને તેની અસર સ્ત્રી-પુરુષો પર સમાન રીતે થાય છે. અનુભવ તેનાથી તદ્દન જુદું જ કહે છે. તમામ સમાજોમાં આવકની વ્યાપક અસમાનતા અને સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના તફાવતો આંખે ઊડીને વળગે તે રીતે દેખાય છે.”

વિકાસ ક્ષેત્રે દરમ્યાનગીરી છતાં પણ મહિલાઓનાં હિતોને અવગણવામાં આવ્યાં છે અને તે છેવાડે ધકેલાઈ ગયાં છે એમ વધારે ને વધારે સમજાવા માંડ્યું છે. ગરીબોમાં પણ તેમની સંખ્યા વધતી જાય છે. ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ’ (યુએનડીપી)નો અહેવાલ એમ જણાવે છે કે ગરીબીની રેખાની નીચે જીવતા અંદાજે ૧૫૦ કરોડ લોકોમાં ૭૦ ટકા તો મહિલાઓ છે. એમ દર્શાવવા માટે પૂરતા પુરાવા છે કે દુનિયાભરમાં ગરીબી વેઠનારાઓમાં મહિલાઓ મોખરે છે અને કુટુંબ સ્તરે ગરીબીનો બોજો તેઓ અસમાન રીતે વેઠે છે.

મહિલાઓના વિકાસ અંગે બદલાતા દૃષ્ટિકોણ

‘વિકાસમાં મહિલાઓ’થી ‘સ્ત્રી-પુરુષ તફાવતો અને વિકાસ’
મહિલાઓને બદલે સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધોને વિશ્લેષણમાં લઈ આવવાનો તાજેતરમાં પ્રયાસ થયો છે. એટલે કે સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતાના પ્રશ્ન અંગે સત્તાના સંબંધોને કેન્દ્રમાં લાવવાનો પ્રયાસ થયો છે. સત્તાને ત્રણ રીતે સમજી શકાય: દૃશ્યમાન સંઘર્ષોના પ્રશ્નો અંગે નિર્ણયો કરવાની સત્તા. ‘વિકાસમાં મહિલાઓ’ના

અભિગમમાં આંતરવૈયક્તિક નિર્ણય સત્તાને મહિલાઓની આવક સાથે જોડવાનો પ્રયાસ થયો હતો. સંસ્થાઓમાં કાર્યસૂચિ નક્કી કરવાની સત્તામાં કુટુંબ અને જાહેર સંગઠનોમાં સંસ્થાગત ધોરણે સત્તા મળે છે અને તે સત્તા મોટે ભાગે અભેદ હોય છે. આંતરિક સત્તાનો અર્થ એ છે કે તેમના અનુભવોને પિછાણવામાં આવે છે તથા તેઓ પ્રશ્નોનું વિશ્લેષણ કરે છે અને તેને આધારે મહિલાઓના સશક્તિકરણની વ્યૂહરચના ઘડાય છે.

ત્રીજા વિશ્વની મહિલાઓ અંગે કલ્યાણ, સમતા, ગરીબી-વિરોધી અને

કાર્યક્ષમતા જેવા વિવિધ નીતિવિષયક અભિગમો આવ્યા પણ તે બધા મહિલાઓની સ્થિતિ સુધારવામાં નિષ્ફળ ગયા. તેનું કારણ એ હતું કે ગરીબ મહિલાઓનું શોષણ અને દમન ચાલુ રાખનારાં માળખાગત પરિબળોને તેમણે ધ્યાનમાં લીધાં જ નહોતાં. મહિલાઓની વ્યવહારુ જરૂરિયાતો કે સ્થિતિ અને પુરુષોની તુલનાએ મહિલાઓની વ્યૂહાત્મક સ્થિતિ અને હિતો વચ્ચે તફાવત પાડવામાં તે નિષ્ફળ ગયા. તેથી ઓછાં દૃશ્યમાન પણ શક્તિશાળી લોકો સામે મહિલાઓની જાગૃતિ ઓછી ઊભી થઈ અને તેમની સામે લડવાની તૈયારી પણ ઓછી જન્મી.

વિકાસના ક્ષેત્રના જે સત્તાવાર કર્તાઓ કે ખેલાડીઓ છે તેમને સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચેની અસમાનતાને ધ્યાનમાં લેવાની ફરજ પડી. આ અસમાનતા તો વિકાસ વિશેના કેન્દ્રીય ખ્યાલોમાં જ પડી હતી. વિકાસના સિદ્ધાંતો અને વ્યવહારો તેથી ત્રીજા વિશ્વની ગરીબ મહિલાઓને આરંભબિંદુ ગણે તો વધારે પ્રસ્તુત બને કારણ કે સૌથી ગરીબ અને પદદલિત લોકોના જીવનમાં માળખાગત પરિવર્તન વિના વિકાસ કે સમતા બેમાંથી એકેય સંભવી શકે નહિ.

‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ની સંસ્થાઓ પણ હવે વિકાસના મહિલાલક્ષી અભિગમના મહત્ત્વને પિછાણે છે. ‘માનવ વિકાસ અહેવાલ-૧૯૯૫’ માં સ્ત્રી-પુરુષ તફાવતો વિશે લખાયું છે કે, “સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા તરફ આગળ વધવું એ કંઈ તકનિકી લક્ષ્યાંક નથી, એ તો એક રાજકીય પ્રક્રિયા છે. તેને માટે વિચારવાની નવી રીતોની જરૂર છે. તેમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની રાબેતા મુજબની ભૂમિકાઓ બદલાય છે અને એક નવું દર્શન તેને સ્થાને આવે છે. તેમાં સ્ત્રી-પુરુષના ભેદભાવ સિવાય બધા જ લોકોને પરિવર્તનના આવશ્યક અધિકર્તા તરીકે ગણવામાં આવે છે. સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા માટેની અવિરત લડાઈ આજના સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય જીવનના મોટા ભાગના પ્રસ્થાપિત ખ્યાલોને બદલી નાખશે.”

વિકાસ વિશેનો મહિલાલક્ષી અભિગમ અપનાવતી વખતે ગરીબ દેશોના નારીવાદીઓએ જે પ્રદાન આપ્યું છે તે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. વર્ગ, જાતિ, જ્ઞાતિ, ધર્મ વગેરેની સામાજિક અસમાનતા સાથે આ સ્ત્રી-પુરુષ તફાવતોને સમજવા પડે કે જે કુટુંબમાંથી જ ઊભા થાય છે.

ભારતની પરિસ્થિતિ

ભારતમાં પણ અભ્યાસો એમ દર્શાવે છે કે મહિલાઓને પુરુષો કરતાં ઓછાં શિક્ષણ, આરોગ્ય સંભાળ અને ઉત્પાદક અસ્કામતો પ્રાપ્ત થયાં છે. આ બધાથી તો તેમના શ્રમ બદલ તેમને વધારે વળતર મળી શકે છે. મહિલાઓના પોષણનું સ્તર પુરુષો કરતાં નીચું છે. વિશ્વ બેંકનો

૧૯૯૧નો અહેવાલ એમ કહે છે કે ૩૫ વર્ષની વય પહેલાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે મૃત્યુ પામે છે. ભારતની ૬૦ ટકા સ્ત્રીઓ નિરક્ષર છે, જ્યારે પુરુષોમાં એ પ્રમાણ ૩૬ ટકા છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ૮૦ ટકા અને શહેરી વિસ્તારોમાં ૭૦ ટકા મહિલા કામદારો અકુશળ છે, આર્થિક રીતે સક્રિય ૮૪ ટકા મહિલાઓ ખેતી સાથે સંબંધિત છે, ૭૫ ટકા શહેરી મહિલા કામદારો અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં છે અને અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં કામ કરતી ૭૫ ટકા મહિલા કામદારો ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે. એક ટકા કરતાં પણ ઓછી મહિલાઓ જમીન કે મિલકતની માલિક છે અને તેના કરતાંય ઓછી મહિલાઓ તેમના પર અંકુશ ધરાવે છે. ૩૩ ટકા જેટલાં કુટુંબો મહિલાઓના વડપણ હેઠળનાં છે અને તે મોટે ભાગે ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે. વિકાસની પ્રક્રિયામાં મહિલાઓ છેવાડે ધકેલાઈ ગઈ હોવાનાં આંતરરાષ્ટ્રીય વલણો ભારતમાં એટલાં જ સબળ છે. આમ, ‘ગરીબીનું મહિલાકરણ’ થયું છે.

ભારતીય મહિલા આંદોલન

સામાજિક સુધારણા

ઐતિહાસિક રીતે ભારતમાં મહિલા આંદોલન આંતરિક અને બાહ્ય બંને પ્રકારનાં પરિબળો દ્વારા આકાર પામ્યું છે. તે મહિલાઓ કે મહિલા કર્મશીલોની આકાંક્ષાઓ અને અનુભવોનું પરિણામ નહોતું પરંતુ ૧૯મી સદીના પુરુષ સામાજિક સુધારકોની ચળવળનું પરિણામ હતું. તેમણે ઓળખની કટોકટીના સંદર્ભમાં નવા, સંસ્થાનવાદી શિક્ષણ પામેલા મધ્યમ વર્ગના પુરુષોનાં વલણોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં મહિલાઓના ઉદ્ધારનો પ્રશ્ન હાથ ધર્યો હતો. સતી પ્રથા, બાળ લગ્ન અને વિધવાઓના પુનર્વિવાહના પ્રશ્નો આ સંદર્ભમાં હાથ ધરવામાં આવ્યા હતા. “સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદીઓએ કુટુંબની સંસ્થા દ્વારા દેશજ સંસ્કૃતિ ઉપરની પકડ મજબૂત બનાવવાના સાધન તરીકે મહિલાઓના શિક્ષણ ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. સ્ત્રીઓને પરંપરાગત સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોના રખેવાળ તરીકે જોવામાં આવી. મહાત્મા કુલેએ, જો કે, સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓની શિક્ષણમાંથી બાદબાકીને વર્તમાન જ્ઞાતિ પ્રથા અને અસમાનતાને યથાવત્ રાખવાના પ્રયાસ તરીકે જોઈ.”

રાજકીય કાર્યસૂચિ

સ્વાતંત્ર્ય માટેની લડત જેમ જેમ વેગ પકડતી ગઈ તેમ તેમ સામાજિક સુધારણાનો મુદ્દો ધીમે ધીમે રાજકીય કાર્યસૂચિ બની ગયો. સંસ્થાનવાદી કાળ દરમ્યાન રાજકીય લડતમાં તથા મજૂર, ખેડૂત અને આદિવાસી ચળવળોમાં મહિલાઓએ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી. જો કે, તેમની ભૂમિકાને યોગ્ય રીતે જાહેર રાજકીય સંવાદમાં માન્યતા મળી નહોતી. એ રીતે તેમનાં અવાજ, કર્તૃત્વ અને નેતૃત્વનો ઈન્કાર કરવામાં આવ્યો.

સ્વદેશી અને સ્વરાજ માટેના ગાંધીજીના આહ્વાનમાં અસહકાર આંદોલન અને 'હિન્દ છોડો' આંદોલનમાં ખૂબ મોટી સંખ્યામાં મહિલાઓ જોડાઈ હતી. સંભાળ, પ્રેમ અને અહિંસાના સ્ત્રીસહજ ગુણોનું મૂલ્ય આંકીને ગાંધીજીએ આ મૂલ્યોને જાહેર અને રાજકીય જગતમાં લાવવાનો અને રાજકારણને મહિલામય બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. આજના નારીવાદીઓને એમનાં કેટલાંક મંતવ્યો ના ગમે એમ પણ બને; દા.ત. રાજકીય સત્તા મેળવવાથી મહિલાઓએ દૂર રહેવું જોઈએ એમ તેમણે કહ્યું હતું. પરંતુ શ્રમની પ્રતિષ્ઠા ઉપર તેમણે મુકેલો ભાર સ્વાશ્રયી મહિલા સેવા સંઘ (સેવા)ના સ્થાપકો અને સભ્યોને આજે પણ પ્રેરણા આપનારો રહ્યો છે.

ગાંધીજીએ સ્થાનિક સ્વશાસનના પાયાના એકમ તરીકે ગામને મહત્વનું ગણ્યું હતું. આ વિચાર સતત ચર્ચામાં જીવંત રહ્યો અને વિકેન્દ્રિત શાસન માટે બંધારણમાં કરાયેલા ૭૩મા અને ૭૪મા સુધારામાં તે પરિણમ્યો. પંચાયતી રાજ તેના નવા અવતારમાં મહિલાઓ માટે ૩૩ ટકા બેઠકો અનામત રાખીને નિર્ણય પ્રક્રિયા, આયોજન તથા સંસાધનોની ફાળવણીની રાજકીય પ્રક્રિયામાં મહિલાઓને ખેંચી લાવે છે. સમાનતાનો ખ્યાલ બંધારણમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે કે જે મહિલાઓને શિક્ષણ, મતદાન, જાહેર સેવા અને રાજકીય હોદ્દાના અધિકારો આપે છે.

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ બાદના દાયકામાં, જો કે, મહિલાઓ ફરી એક વાર ઘરની અંદર ભરાઈ ગયેલી દેખાતી હતી અને રાજકીય ક્ષેત્રે તે 'અદૃશ્ય' બની ગયેલી જણાતી હતી. સંસાધનો પર તેમનો કોઈ અંકુશ નહોતો, તે તેમને માટે પ્રાપ્ય નહોતાં અને વસ્તી નિયંત્રણ માટે તેમને લક્ષ્યાંક બનાવાઈ હતી. મહિલાઓ પ્રત્યેના કલ્યાણલક્ષી અભિગમને પરિણામે જ ૧૯૫૩માં 'કેન્દ્રીય સમાજ કલ્યાણ બોર્ડ'ની સ્થાપના થઈ હતી.

સમાનતા તરફ: ભારતમાં મહિલાઓની સ્થિતિ અંગેની સમિતિ - મહિલાઓના પ્રશ્નોની પુનર્ચના

જો કે, 'ભારતમાં મહિલાઓની સ્થિતિ અંગેની સમિતિ'એ ૧૯૭૧-૭૪ દરમિયાન કરેલી તપાસ સાથે ભારતમાં મહિલાઓની સમસ્યા અંગે પુનર્વિચારણાની અને પુનર્બોજની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ હતી. રાષ્ટ્રીય મહિલા પંચની સ્થાપના માટે 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો'એ ૧૯૭૫-૭૬ દરમિયાન કરેલી તાકીદ પહેલાં સ્વતંત્રપણે આ સમિતિની રચના થઈ હતી. તેનાં તારણોએ નીતિવિષયક ચર્ચા ઊભી કરી કારણ કે ભારતનું બંધારણ મહિલાઓની સમાનતાની સિદ્ધિની જવાબદારી રાજ્ય ઉપર નાખે છે.

૧૯૭૫માં આ તપાસ સમિતિનાં તારણોએ એમ જણાવ્યું કે ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોમાંની ગરીબ અને કામદાર મહિલાઓ વિકાસની

પ્રક્રિયામાં છેવાડે ધકેલાઈ ગઈ છે. એનો પુરાવો વસ્તી અંગેનાં વલણોમાંથી મળતો હતો. સાક્ષરતાનો નીચો દર, ઊંચો બાળ મૃત્યુ દર, ઊંચો પ્રસૂતા મૃત્યુ દર, સ્ત્રીઓનું નીચું આયુષ્ય અને વધતું સ્થળાંતર તેના પુરાવા હતા. આ દરેક વલણ વર્ગ, જ્ઞાતિ અને ધર્મનાં પરિબળો દ્વારા પ્રભાવિત હતું અને તેથી તેમાં પ્રાદેશિક તફાવતો ઊભા થતા હતા.

કટોકટી (૧૯૭૫થી ૧૯૭૭)ની પછીના કાળ દરમિયાન મહિલા આંદોલનમાં એક નવા વલણે દેખા દીધી. કૌટુંબિક અને રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રમાં સમાન ભાગીદાર અને નિર્ણયકર્તા તરીકે મહિલાઓના યોગદાનને માન્યતા મળી અને રાષ્ટ્રના વિકાસમાં મહત્વના સંસાધન તરીકે એક નવી જ સભાનતાનો જન્મ થયો.

સરકારી વિકાસલક્ષી આયોજન અને નીતિઓ: બદલાતા દૃષ્ટિકોણ

સમાજવાદની પ્રતિબદ્ધતા સાથે ભારતે વિકાસલક્ષી આયોજનનો માર્ગ અપનાવ્યો. સ્વાતંત્ર્ય બાદ પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં સરકારની વિકાસલક્ષી નીતિ 'ઉપરથી નીચે'ના અભિગમની રહી. જિલ્લાઓમાંથી રાજ્ય પાસે યોજનાઓ આવે અને રાજ્યની યોજના તેમાંથી બને અને રાજ્યોની યોજનાઓને આધારે રાષ્ટ્રીય યોજના બને એમ બનવાને બદલે તેનાથી તદ્દન ઊંધું બન્યું. પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં પૂર્ણ રોજગારી, ગરીબી નિવારણ, વિતરણાત્મક ન્યાય, સમાજવાદ, હરિજનો અને આદિવાસીઓની કાળજી જેવી ઘણી બાબતો મળે છે. પરંતુ પર્યાપ્ત માળખાગત સવલતો વિના અમલ થવાથી અને રાજકીય ઈચ્છા શક્તિના અભાવને લીધે કાયદા અને નીતિઓ બિનઅસરકારક બની રહ્યાં છે.

૧૯૭૫ પછી જ પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં મહિલાઓ લક્ષ્યાંક જૂથ તરીકે દેખાઈ. આયોજનની પ્રક્રિયામાં મહિલાઓને સંપૂર્ણપણે કેવી રીતે સંકલિત કરવી અને તેમાં મહિલાઓ સમરૂપી શ્રેણી નથી તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું, એ પ્રશ્ન પર તેમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું.

સામુદાયિક વિકાસ

જો કે, છેક ૧૯૫૨માં સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમ સહભાગી વિકાસના સિદ્ધાંતને આધારે શરૂ કરાયો હતો. આયોજનના ગાળા દરમિયાન સંખ્યાબંધ વિકાસલક્ષી યોજનાઓ તેમાં દાખલ કરવામાં આવી અને જમીન સુધારા શરૂ કરાયા. સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમમાં ગામથી જિલ્લા સુધી મુખ્યત્વે પુરુષ વિસ્તરણ કાર્યકરોના લશ્કર દ્વારા અમલ થયો. તેમાં ગ્રામ વિકાસનો સંકલિત અભિગમ હતો અને ગ્રામીણ અર્થતંત્રને મજબૂત કરવાનો ઉદ્દેશ હતો. સામુદાયિક વિકાસમાં ગ્રામીણ ગરીબોની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવી હતી પરંતુ તેનો લાભ લગભગ સહિત વર્ગોને જ અથવા તો પુરુષોના વડપણ હેઠળનાં

કુટુંબોને જ મળ્યો. ઘરની અંદરની અસમાનતાને તેણે ધ્યાનમાં લીધી નહોતી તેથી કૃષિ વિકાસ, જમીન સુધારા અને ગ્રામ ઉદ્યોગીકરણના ક્ષેત્રે મહિલાઓ તદ્દન છેવાડે જ રહી ગઈ, જ્યારે આ તમામ ક્ષેત્રે મહિલાઓ ઉત્પાદક તરીકે ભૂમિકા ભજવતી હતી અને તેમનું આર્થિક હિત તેમાં સંકળાયેલું હતું.

છઠ્ઠી પંચવર્ષીય યોજના (૧૯૮૦-૮૫)

છઠ્ઠી પંચવર્ષીય યોજના બાદ મહિલાઓને અર્થતંત્રમાં મહત્વની ગણવામાં આવી. છઠ્ઠી પંચવર્ષીય યોજનામાં 'વિકાસમાં મહિલાઓ'નો અભિગમ સ્વીકારવામાં આવ્યો અને તેના ઉપર તપાસ સમિતિના અહેવાલનો તથા મહિલા સંગઠનોના દબાણનો પ્રભાવ હતો.

જો કે, તેમાં પણ કલ્યાણલક્ષી અભિગમના અંશો હતા કે જેમાં કુટુંબને વિકાસના પાયાના એકમ તરીકે ગણવામાં આવ્યું હતું. આ પંચવર્ષીય યોજનામાં મહિલાઓને માટે સંસાધનોની પ્રાપ્તિનો અભાવ તેમના વિકાસમાં અવરોધ નાખનારું મહત્વનું પરિબળ છે એમ ગણવામાં આવ્યું અને સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોને જમીનના સંયુક્ત પટ્ટા આપવાનો કાર્યક્રમ શરૂ કરાયો. છઠ્ઠી યોજનામાં ગ્રામીણ મહિલાઓની જરૂરિયાતોને વાચા આપવા તેમની સંગઠનની જરૂરિયાતને પિછાણવામાં આવી. ઉપરાંત, ગ્રામીણ મહિલાઓની કામની જરૂરિયાતોનું ચિત્ર તૈયાર કરવા માટે માહિતીના એકત્રીકરણ માટે સંવેદનશીલ પદ્ધતિની જરૂર છે અને મહિલાઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે સામાજિક માળખાગત સવલતોની જરૂર છે એમ પણ તેમાં જણાવાયું. સરકારની દરમ્યાનગીરી માટે અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રયાસોને સ્વીકૃત બનાવવા માટે આ બાબત પાયારૂપ બની.

સાતમી પંચવર્ષીય યોજના (૧૯૮૫-૧૯૯૦)

સાતમી પંચવર્ષીય યોજનામાં 'સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મહિલા દાયકા' દરમ્યાન મહિલાઓને કુટુંબના નહિ પણ વિકાસના એકમ તરીકે જોવાની જે પ્રણાલી ઊભી થઈ હતી તેનો સમાવેશ થયો. સાતમી યોજનામાં મહિલાઓના વિકાસ માટે સંકલિત અને બહુપાંખિયો અભિગમ વિચારાયો. તેમાં શિક્ષણ, આરોગ્ય, પોષણ, બાળ સેવાઓ, રોજગારી, કાનૂની સભાનતા વગેરેનો સમાવેશ થયો. યોજનામાં મહિલાઓ ઘરમાંની પ્રવૃત્તિઓ પાછળ જે કલાકો ગાળે છે તેને ધ્યાનમાં લેવાયા. બળતણ, ઘાસચારો, પાણી વગેરે એકત્ર કરવામાં તેઓ જે સમય વિતાવે છે તેની તેમાં નોંધ લેવાઈ. ઉપરાંત, ઘરેલૂ સાહસોમાં તેઓ જે શ્રમ કરે છે તેની પણ તેમાં નોંધ લેવાઈ. જો કે, આ યોજનામાં મહિલાઓના કામને કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન (જીએનપી)માં ગણતરીમાં લેવાનું કહેવામાં આવ્યું નહોતું. તેને પરિણામે શ્રમ દળમાં મહિલાઓની વિવિધ ભૂમિકા અને પ્રદાનને ગણતરીમાં ન લેવાયાં.

મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગ

માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલયમાં ૧૯૮૫માં મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગ સ્થપાયો. તેમાં શિક્ષણ વિભાગ પણ હતો અને સમાજ કલ્યાણ બોર્ડ પણ હતું. મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગમાં 'વિકાસમાં મહિલાઓ'નો અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો. તેમાં આવક સર્જન, રોજગારી, શિક્ષણ, તાલીમ, સહયોગ અને સભાનતાના ક્ષેત્રે વિભાગની વિવિધ યોજનાઓ દ્વારા સેવાઓ પૂરી પાડવાનો તથા વિવિધ સરકારી વિભાગોની મહિલાઓની ક્ષેત્રીય યોજનાઓ પર દેખરેખ રાખવાનો હેતુ હતો.

એમાંના કેટલાક કાર્યક્રમમાં 'ગ્રામ વિસ્તારોમાં મહિલા અને બાળ વિકાસ' (દ્વાકરા) તથા 'સંકલિત બાળ વિકાસ સેવાઓ' (આઈસીડીએસ)નો સમાવેશ પણ થતો હતો.

મહિલા વિકાસ કાર્યક્રમ અને મહિલા સામખ્ય

'મહિલાઓની સમાનતા માટે શિક્ષણ'ના અન્વયે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિમાં રાજસ્થાનમાં મહિલા વિકાસ કાર્યક્રમ શરૂ થયો અને ઉત્તર પ્રદેશ, આંધ્ર પ્રદેશ, કર્ણાટક તથા ગુજરાતમાં મહિલા સામખ્ય કાર્યક્રમ શરૂ થયો. આ કાર્યક્રમો જાગૃતિ ઊભી કરવાની તેમની નવતર રીત અને સશક્તિકરણના અભિગમને લીધે અલગ પડતા હતા. તેમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને મહિલાઓ સાથે કામ કરવાનો અભિગમ હતો.

સશક્તિકરણનાં પાસાંનું મૂલ્યાંકન કરવાનું મુશ્કેલ છે. કદાચ એ સ્થાનિક સ્તરના કેસ સ્ટડી દ્વારા થઈ શકે. પરંતુ કેટલાક પુરાવા એમ દર્શાવે છે કે રાજસ્થાનમાં મહિલા વિકાસ કાર્યક્રમમાં બાળ લગ્ન જેવા સામાજિક મહત્વ ધરાવતા પ્રશ્નો હાથ ધરાયા હતા પણ તેમની સફળતાનો દર ઘણો જ નીચો રહ્યો હતો. દા.ત. મહિલા વિકાસ કાર્યક્રમના કાર્યકર ભંવરી દેવી ઉપરનો બળાત્કાર તેને તેનું સ્થાન દેખાડી દેવા માટે જ હતો. તેણે પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો હતો અને રાજસ્થાનમાં સામાજિક માન્યતા ધરાવતા બાળ લગ્નના રિવાજ સામે લોકોને સંગઠિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. ભંવરી દેવી પરના અત્યાચાર સામે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં રિટ અરજી થઈ હતી. અને સર્વોચ્ચ અદાલતે ૧૯૯૭માં એવો ચુકાદો આપ્યો હતો કે કામના સ્થળે જાતીય સતામણી રોકવા માટે માલિકોએ અમુક માર્ગરેખાઓનું પાલન કરવાનું રહેશે.

'સંકલિત ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમ' (આઈઆરડીપી) એક ક્ષેત્રીય કાર્યક્રમ છે અને તેનો હેતુ અમુક ટકાવારી પ્રમાણમાં મહિલા લાભાર્થીઓને લાભ આપવાનો છે. આ કાર્યક્રમ ગરીબીની રેખા નીચે જીવનારાં કુટુંબોને ઓળખીને તેમને રોજી આપે છે.

મહિલાઓ માટે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણ યોજના

મહિલાઓ માટે બીજો મોટો નીતિવિષયક દસ્તાવેજ 'મહિલાઓ માટે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણ યોજના'નો છે. સાતમી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગ દ્વારા આ દસ્તાવેજ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતાનાં નોંધપાત્ર ઉદાહરણો વિગતો સાથે આપવામાં આવ્યાં હતાં. તેમાં તાલીમની વ્યૂહરચના, સરકારી વિભાગોમાં કલ્યાણલક્ષી અને વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓને અલગ પાડવી તથા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની વધુ સામેલગીરી માટેની ભલામણો કરવામાં આવી હતી. આ યોજનાએ ઈ.સ. ૨૦૦૦ સુધીમાં મહિલાઓના સમગ્રલક્ષી વિકાસની જરૂરિયાત ઉપર ભાર મૂક્યો અને આંતર-સંબંધિત તથા પરસ્પર સંલગ્ન એવી વ્યૂહરચનાઓ વિશે સૂચન કરવાની સાથે સાથે ટીકાત્મક ક્ષેત્રીય સમીક્ષાઓ પણ કરી.

આઠમી પંચવર્ષીય યોજના (૧૯૮૦-૮૫)

માળખાગત ગોઠવણ દાખલ થવાની સાથે આ યોજના માત્ર નિર્દેશાત્મક આયોજન આપે છે અને તેમાં માનવ સંસાધન વિકાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં વિકાસને લોક આંદોલન તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે અને તેથી કાર્યક્રમોની કાર્યક્ષમતા સુધારવા લોકો તથા સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રની ભાગીદારી ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આઠમી યોજનામાં મહિલાઓ કે છેવાડે ફેંકાઈ ગયેલાં અન્ય જૂથો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું નથી.

રાષ્ટ્રીય મહિલા પંચ (૧૯૮૨)

મહિલાઓની સ્થિતિ અંગેના 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો'ના પંચની ભલામણથી ૧૯૮૨માં રાષ્ટ્રીય મહિલા પંચની રચના કરવામાં આવી. તેને દીવાની અદાલતની સત્તાઓ આપવામાં આવી. તે મુખ્યત્વે વિદ્યા ક્ષેત્રીય, તપાસલક્ષી અને ભલામણલક્ષી કામ કરે છે પણ તેને નિર્ણયો કરવાની કે કાર્ય કરવાની સત્તા આપવામાં આવી નથી.

રાષ્ટ્રીય મહિલા નીતિ (૧૯૮૬)

મહારાષ્ટ્ર સરકારે સૌ પ્રથમ ૧૯૮૦ના દાયકાના આરંભમાં રાજ્ય મહિલા નીતિ ઘડી હતી, પણ રાષ્ટ્રીય મહિલા નીતિ ૧૯૮૬માં પહેલી વાર ઘડાઈ. આ નીતિઓ સામે એક ટીકા એ કરવામાં આવી હતી કે તે ઘણી વાર ચૂંટણી માટેનાં ગતકડાં હતી અને તે માત્ર કાગળ પરના વાઘ જ સાબિત થાય છે.

મહિલાઓ માટેની રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણ યોજના અને રાષ્ટ્રીય મહિલા નીતિ જેવા મહિલાઓ વિશેના સરકારી નીતિના મહત્વના દસ્તાવેજોમાં સશક્તિકરણની ભાષા વાપરવામાં આવી છે. તેમાં કલ્યાણલક્ષી અભિગમથી માંડીને સશક્તિકરણના અભિગમો છે, પરંતુ તેમાં જ્ઞાતિ

અને ધર્મ સાથેના મહિલાઓના સંબંધો ઉપર સમાન ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી. વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ પણ બહુ બદલાઈ હોય એવું લાગતું નથી કારણ કે સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધોમાંની અસમાનતાઓ લગભગ એવી જ પ્રવર્તે છે.

મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગ તેમ જ મહિલાઓ માટેના ક્ષેત્રીય કાર્યક્રમો વિકાસલક્ષી નીતિના અમલના સંદર્ભમાં છેવાડે જ રહી જાય છે. તેનાં ઘણાં કારણો છે: મહિલાઓને માત્ર કલ્યાણલક્ષી સેવાઓની જ જરૂર છે એવી માન્યતા, કુટુંબનો આર્થિક વિકાસ થતાં વિકાસના લાભ આપોઆપ સ્ત્રીઓને મળશે તેવી માન્યતા વગેરે. વળી, મહિલાઓ માટેની સામાજિક-આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ઘડવા માટેનું અપૂરતું જ્ઞાન અને કૌશલ્ય તથા ધિરાણ, બાળ સંભાળ, વેચાણ, તાલીમ અને કાર્યબોજ ઘટાડનારી તકનિકી જેવી સહયોગી સેવાઓના અભાવને લીધે પણ મહિલાઓ વિકાસની પ્રક્રિયામાં છેવાડે જ રહી જાય છે.

ઉપસંહાર

મહિલાઓની પસંદગીઓ અને સ્થિતિ પુરુષોની પસંદગીઓ અને સ્થિતિ કરતાં ભિન્ન હોય છે. પણ મોટા ભાગના સરકારી કાર્યક્રમો જે રીતે ઘડવામાં અને અમલમાં મૂકવામાં આવે છે તેમાં લક્ષ્યાંક કુટુંબ રહે છે અને કુટુંબના આંતરિક સત્તાકારણને ધ્યાનમાં લેવામાં આવતું જ નથી. દા.ત. ઘરની અંદરના સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધો. આવા કાર્યક્રમો મહિલાઓને છેવાડે ધકેલી દે છે અને માત્ર પુરુષોની જરૂરિયાતોને જ ધ્યાનમાં લે છે, તથા મોટે ભાગે પુરુષોને જ તકનિકી અને અન્ય સાધનોથી સજ્જ બનાવે છે. વર્તમાન અને ઐતિહાસિક પુરાવા એમ દર્શાવે છે કે વિકાસથી મહિલાઓ તેમની એ પરંપરાગત ભૂમિકામાંથી ખસી ગઈ છે કે જે તેમને મહત્વનાં સ્થાનિક સંસાધનો ઉપર કંઈક અંકુશ આપતી હતી. દા.ત. હરિયાણી કાંતિની અસરો. બીજું એક એ ઉદાહરણ પણ છે કે ભારતમાં બ્રિટિશ સૂતર મહિલાઓના વર્ચસ્વવાળા કાંતણ ઉદ્યોગમાં તેમને માટે વિસ્થાપન ઊભું કર્યું હતું અને તેઓ અસંગઠિત અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં રોજમદારો બની ગઈ હતી.

મહિલાઓનું વિસ્થાપન માત્ર તકનિકીથી જ થાય છે એવું નથી પણ પુરુષોને નવી જાતની કામગીરી મળવાથી પણ થાય છે, કારણ કે સ્ત્રીઓ બાળ સંભાળ અને કુટુંબ સંભાળની જવાબદારીને લીધે નવી કામગીરી માટે ઓછી ગતિશીલ હોય છે. તેમની પાસે નવું શિક્ષણ અને કૌશલ્ય પણ ઓછાં હોય છે. તેને પરિણામે તેઓ નવા પ્રકારની રોજી પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી. વળી, ઔપચારિક ક્ષેત્રમાં મહિલાઓને કામે રાખવાનું વલણ ઓછું હોય છે. અથવા અંદર-બહાર, જાહેર-ખાનગીના દ્વંદ્વ ચાલે છે. તેમાં મહિલાઓ ઘરેલૂ કામગીરીમાં, તકનિકી સિવાયનાં અકુશળ ગણાતાં ક્ષેત્રોમાં રહી જાય છે.

વૈકલ્પિક મહિલા આરક્ષણ ખરડો

સંસદમાં પ્રથમ વાર ૧૯૯૬માં રજૂ કરવામાં આવેલા ૮૧મા બંધારણીય સુધારા ખરડા તરીકેના મહિલા આરક્ષણ ખરડા વિશે ચાલી રહેલી વિવિધ ચર્ચાઓને આ લેખમાં સંમિલિત કરવામાં આવી છે. સૂચિત ખરડાની સામે મહિલા આંદોલન, ફોરમ ફોર ડેમોક્રેટિક રિફોર્મ્સ અને અન્ય લોકોએ એક વૈકલ્પિક ખરડો રજૂ કર્યો છે અને તેની ચર્ચા આ લેખમાં 'ઉન્નતિ'નાં સુશ્રી અનુરાધા પતીએ કરી છે.

પ્રસ્તાવના

ભારતમાં અને સ્કેન્ડિનેવિયન દેશો સિવાય દુનિયાભરમાં અન્યત્ર નીતિવિષયક બાબતોમાં મહિલાઓનું પ્રતિનિધિત્વ ખૂબ જ ઓછું રહ્યું છે. ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ બાદ સ્ત્રીઓની રાજકીય સહભાગિતા ખૂબ જ મર્યાદિત રહી છે અને સામાજિક કાર્યના જગતમાં તેઓ પશ્ચાદ્ભૂમાં ધકેલાઈ ગઈ છે. આ કંઈ નેતૃત્વના ગુણોના અભાવને લીધે નથી થયું. તેઓ તો મદ્યપાન વિરોધી આંદોલન અને ચિપકો આંદોલન જેવા આંદોલનોમાં અગ્રણી રહી છે. આપણા સમાજના પુરુષપ્રધાન સ્વરૂપ અને સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવને લીધે તેમનો રાજકારણમાં પ્રવેશ ખૂબ જ મુશ્કેલ બની જાય છે. હિંસા, જાતીય સતામણી અને રાજકીય પક્ષોમાં સ્ત્રીઓના સીમાન્તીકરણને લીધે તેમની સામેલગીરી ઓછી થાય છે. આપણાં વિધાનગૃહોમાં સ્ત્રીઓનું રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ ઓછું છે તેનું એક નોંધપાત્ર પાસું એ છે કે તેનો સાક્ષરતા અને અન્ય સંબંધિત નિર્દેશકો સાથેનો સીધો સંબંધ નથી. દા.ત. કેરળમાં એકંદર સાક્ષરતા ૯૦ ટકા છે અને સ્ત્રીઓમાં ૮૬ ટકા સાક્ષરતા છે. જ્યારે રાજસ્થાનમાં તેનાથી વિરુદ્ધ એકંદર સાક્ષરતા ૨૦ ટકા છે અને સ્ત્રીઓમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ માત્ર ૧૨ ટકા છે. વળી, કેરળમાં છોકરીઓ દેશનાં અન્ય રાજ્યો કરતાં મોડી ઉંમરે પરણે છે અને તેમને વધુ સ્વાયત્તતા છે. જ્યારે રાજસ્થાનમાં પુરુષ પ્રધાન સમાજ છે અને તે આક્રમક છે અને સ્ત્રીઓ ત્યાં નિયંત્રિત જીવન જીવે છે અને ત્યાં હજુ પણ બાળ લગ્નો થાય છે તથા તેઓ ઘૂંઘટમાં જીવે છે. કેરળમાં સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ વિધાનસભામાં ૧૯૬૭માં ૧ ટકા હતું અને તે ૧૯૯૧માં વધીને ૬ ટકા થયું. જો કે, રાજસ્થાનમાં ૧૯૬૭માં તે ચાર ટકા હતું અને ૧૯૮૫-૯૦માં તે વધીને ૮ ટકા થયું. આમ, તે રાજસ્થાનમાં કેરળ કરતાં સહેજ વધારે છે પણ ખૂબ વધારે નથી.

ભારતમાં સ્ત્રીઓએ સરકારી નોકરી સહિત વિવિધ પુરુષ પ્રધાન વ્યવસાયોમાં ઘૂસણખોરી કરી છે. જો તક આપવામાં આવે તો તેઓ

તેમના પ્રવેશ માટે કોઈ વિશેષ પગલાં ન ભરવામાં આવે તોય જાતે જ પોતાના પગ પર ઊભી થઈ શકે છે. પરંતુ તેઓ રાજકારણમાં ઘૂસવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે. વળી, સ્ત્રીઓના સશક્તિકરણનો મુદ્દો નૈતિક અને રાજકીય લોકસ્વીકૃતિ ગુમાવી રહ્યો હોય એવું લાગે છે, અને તે માત્ર અનામતનો મુદ્દો બની ગયો હોય એવું લાગે છે. આ બધાં વલણો એમ દર્શાવે છે કે રાજકારણમાં સ્ત્રીઓના પ્રતિનિધિત્વ માટે વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ અને તેને આપણા રાજકીય પક્ષો તથા સરકાર ઉપર હાલ વર્ચસ્વ ધરાવનારાં બળો પર છોડી ના દેવું જોઈએ. જો આપણી લોકશાહી સ્ત્રીઓ માટે પૂરતો અવકાશ ઊભો નહિ કરે તો તે ગંભીર રીતે ખામીયુક્ત રહેશે.

મહિલા આરક્ષણ ખરડો અને તેની ખામીઓ

૧૯૯૬ પછી અનેક વાર મહિલા આરક્ષણ ખરડો રજૂ કરાયો ત્યારે સંસદમાં ઘણાં વરવાં દૃશ્યો નજરે પડ્યાં હતાં. આ ખરડો શું સિદ્ધ કરવા માગે છે તે જોઈએ.

સંસદમાં મહિલાઓનું પ્રતિનિધિત્વ						
વર્ષ	લોકસભા			રાજ્યસભા		
	બેઠકો	મહિલાઓ	ટકા	બેઠકો	મહિલાઓ	ટકા
૧૯૫૨	૪૯૯	૨૨	૪.૪૧	૨૧૯	૧૬	૭.૩૧
૧૯૫૭	૫૦૦	૨૭	૫.૪૦	૨૩૭	૧૮	૭.૫૯
૧૯૬૨	૫૦૩	૩૪	૬.૭૬	૨૩૮	૧૮	૭.૫૬
૧૯૬૭	૫૨૩	૩૧	૫.૯૩	૨૪૦	૨૦	૮.૩૩
૧૯૭૧	૫૨૧	૨૨	૪.૨૨	૨૪૩	૧૭	૭.૦૦
૧૯૭૭	૫૪૪	૧૯	૩.૪૯	૨૪૪	૨૫	૧૦.૨૫
૧૯૮૦	૫૪૪	૨૮	૫.૧૫	૨૪૪	૨૪	૯.૮૪
૧૯૮૪	૫૪૪	૪૪	૮.૦૯	૨૪૪	૨૮	૧૧.૪૮
૧૯૮૯	૫૧૭	૨૭	૫.૨૨	૨૪૫	૨૪	૯.૮૦
૧૯૯૧	૫૪૪	૩૯	૭.૧૭	૨૪૫	૩૮	૧૫.૫૧
૧૯૯૬	૫૪૩	૩૯	૭.૧૮	૨૨૩	૧૯	૮.૫૨
૧૯૯૮	૫૪૩	૪૩	૭.૯૨	૨૪૫	૧૫	૬.૧૨
૧૯૯૯	૫૪૩	૪૯	૯.૦૨	૨૪૫	૧૯	૭.૭૬
સરેરાશ	૫૨૮	૩૩	૬.૧૫	૨૩૮	૨૨	૯.૦૦

સ્ત્રોત: સીએસડીએસ, નવી દિલ્લી.

ડિસેમ્બર-૧૯૯૯માં ૮૫મો બંધારણ સુધારા ખરડો લોકસભામાં ચોથી વાર દાખલ થયો. તેમાં નીચે મુજબની જોગવાઈઓ છે:

- લોકસભા અને વિધાનસભાઓની એક-તૃતીયાંશ બેઠકો સ્ત્રીઓ માટે અનામત રહેશે.
- આ અનામત અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે અનામત રખાયેલી બેઠકોને પણ લાગુ પડશે.
- મહિલાઓ માટે અનામત રખાયેલી આ બેઠકો ફરતી રહેશે.
- ડ્રો દ્વારા આ ફરતી બેઠકો ત્રણ સામાન્ય ચૂંટણીઓ દરમ્યાન કોઈ એક બેઠક એક જ વાર અનામત બને તે રીતે નક્કી થશે.

વર્તમાન ખરડામાં કેટલીક ગંભીર ખામીઓ છે. તેમાં લોકસભા અને વિધાનસભાઓની ત્રીજા ભાગની બેઠકો યાંત્રિક રીતે અને ફરતી રીતે અનામત રાખવામાં આવી છે. તેની જે ખામીઓ છે તે આ મુજબ છે:

- યાંત્રિક રીતની અનામત લોકશાહી પ્રતિનિધિત્વના મૂળભૂત સિદ્ધાંતનો છેદ ઉડાડે છે અને તેનાથી અસંતોષ જન્મી શકે છે. જે પુરુષોએ મહિલાઓ માટે પોતાની બેઠકો ખાલી કરવી પડશે તેઓ બદલાની ભાવના રાખશે અથવા પોતાના મહિલા સંબંધીઓ મારફતે તે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરશે.
- જે અનામત મતવિસ્તારોમાંથી મહિલાઓ ચૂંટાશે ત્યાં તેઓ અન્ય મહિલા ઉમેદવારો સામે લડશે, તેમને નીચી કક્ષાની ગણવામાં આવશે, અને તેથી તેમને તેમની ક્ષમતા અને સ્વીકાર પુરવાર કરવાની તક નહિ મળે. આ રીતે જે નેતૃત્વ ઊભું થશે તે કૃત્રિમ, અકુદરતી અને ઠોકી બેસાડેલું હશે.
- મહિલા વિધાયકો લાંબા ગાળા માટે તેમના મતવિસ્તારનું ધ્યાન નહિ રાખી શકે કારણ કે ડ્રો પદ્ધતિથી અનામત બેઠકો નક્કી થશે અને કોઈ એક મતવિસ્તાર કાયમ માટે અનામત નહિ રહે. તેથી ચૂંટાયેલી સ્ત્રીઓ મજબૂત રાજકીય પાયાથી વંચિત રહેશે અને તેમને હંમેશાં નગણ્ય રાજકારણી તરીકે જ જોવામાં આવશે. તેથી વિધાનગૃહોમાં તેમની હાજરી શોભાના ગાંઠિયા જેવી બની જશે.
- અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓની વસ્તી અત્યારે અનુક્રમે ૧૭ ટકા અને ૮ ટકા અંદાજવામાં આવે છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં બંનેની કુલ વસ્તી ૩૫ ટકા કે તેથી વધુ છે. તમામ બેઠકો ફરતી રહે તો દરેક ચૂંટણી વખતે લગભગ દરેકદરેક બેઠક બદલાય.
- આ ખરડો રાજકારણમાં મહિલાઓની અપૂરતી ભાગીદારીના મૂળભૂત પ્રશ્ન પર ધ્યાન આપતો નથી રાજકીય પક્ષોમાં તેમના સીમાન્તીકરણ પર પણ ધ્યાન આપતો નથી.
- નેપાળ, ફિલિપાઈન્સ, ભૂતપૂર્વ સોવિયેત સંઘ જેવા કેટલાક દેશોમાં નિશ્ચિત બેઠકો અનામત રાખવાનો અનુભવ એમ બતાવે છે કે તેમાંથી સ્ત્રીઓની રાજકીય સહભાગિતા વધી નથી.
- સામાન્ય મતવિસ્તારોમાંથી મહિલાઓની ઉમેદવારી પર પ્રતિબંધ

લોકસભામાં ઉમેદવારોની સફળતાનું પ્રમાણ

વર્ષ	પુરુષો			સ્ત્રીઓ		
	ઉમેદવારો	ચૂંટાયા	ટકા	ઉમેદવારો	ચૂંટાયા	ટકા
૧૯૫૨	NA	NA	NA	NA	NA	NA
૧૯૫૭	૧૪૭૩	૪૬૭	૩૧.૭	૪૫	૨૭	૬૦.૦
૧૯૬૨	૧૯૧૫	૪૫૯	૨૪.૦	૭૦	૩૫	૫૦.૦
૧૯૬૭	૨૩૦૨	૪૯૦	૨૧.૩	૬૭	૩૦	૪૪.૮
૧૯૭૧	૨૬૯૮	૪૯૯	૧૮.૫	૮૬	૨૧	૨૪.૪
૧૯૭૭	૨૩૬૯	૫૨૩	૨૨.૧	૭૦	૧૯	૨૭.૧
૧૯૮૦	૪૪૭૮	૫૧૪	૧૧.૫	૧૪૨	૨૮	૧૯.૭
૧૯૮૪	૫૪૦૬	૫૦૦	૯.૨	૧૬૪	૪૨	૨૫.૬
૧૯૮૯	૫૯૬૨	૫૦૨	૮.૨	૧૯૮	૨૭	૧૩.૬
૧૯૯૧	૮૩૭૪	૪૯૨	૫.૯	૩૨૫	૩૯	૧૨.૦
૧૯૯૬	૧૩૩૫૩	૫૦૪	૩.૮	૫૯૯	૩૯	૬.૭
૧૯૯૮	૪૪૭૬	૫૦૦	૧૧.૨	૨૭૪	૪૩	૧૫.૭
કુલ	૫૨૮૦૬	૫૪૫૦	૧૦.૩૨	૨૦૪૦	૩૫૦	૧૭.૧૬

સ્ત્રોત: તા. ૧૪.૯.૧૯૯૯, ધ ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા, નવી દિલ્લી.

નહિ હોય તેમ છતાં અનામત વિસ્તારોની બહાર રાજકીય પક્ષોની ટિકિટ મહિલાઓને મળે એવી શક્યતાઓ નથી. અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટેની અનામત બેઠકોમાં જ તેઓ બંને કેદ થઈ ગયા છે.

સૂચિત વૈકલ્પિક મહિલા આરક્ષણ ખરડો

બે ખરડાઓ વચ્ચે મહત્વનો તફાવત એ છે કે સરકારના ખરડામાં મહિલાઓ માટેની અનામત ડ્રો દ્વારા નક્કી થાય અને તે ફરતી બેઠક રહે એમ સૂચવાયું છે, જ્યારે વૈકલ્પિક ખરડામાં એમ સૂચવાયું છે કે દરેક માન્ય રાજકીય પક્ષ તે ચૂંટણી લડતો હોય તેમાંની ત્રીજા ભાગની બેઠકોમાં મહિલા ઉમેદવારો ઊભા રાખે. મતદારો ભેદભાવ રાખે છે તેને પરિણામે નહિ પણ રાજકીય પક્ષો ઈરાદાપૂર્વક મહિલાઓને ટિકિટો આપતા નથી એ વિધાનગૃહોમાં સ્ત્રીઓના ઘટતા પ્રતિનિધિત્વનું મુખ્ય કારણ છે. લોકસભાની ચૂંટણીમાં ૧૯૫૦ના દાયકાથી સ્ત્રી ઉમેદવારોની સફળતાનું પ્રમાણ પુરુષો કરતાં આશરે ૭૦ ટકા વધારે રહ્યું છે. તેથી એમ ધારવું વાજબી છે કે જો દરેક માન્ય પક્ષ ૩૩ ટકા મહિલા ઉમેદવારો ઊભા રાખે તો લોકસભામાં મહિલાઓની હાજરી ૩૩ ટકા કરતાં વધે એમ બને.

સુધારા માટેનાં નક્કર સૂચનો

૧. લોક પ્રતિનિધિત્વ ધારા-૧૯૫૧માં સુધારો કરતો કાયદો કરવો

- જોઈએ કે જેમાં દરેક માન્ય રાજકીય પક્ષ તે જેટલા મતવિસ્તારોમાંથી ચૂંટણી લડે છે તેના ત્રીજા ભાગના ઉમેદવારો મહિલા પસંદ કરે.
૨. રાજકીય અને સામાજિક પરિબળોને ધ્યાનમાં લઈને દરેક રાજકીય પક્ષ તે ઈચ્છે તો મહિલા ઉમેદવારોની પસંદગી કરી શકે છે.
  ૩. અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટેની અનામત બેઠકોમાં પણ માન્ય રાજકીય પક્ષોએ ત્રીજા ભાગના મહિલા ઉમેદવારો પસંદ કરવા જોઈએ.
  ૪. આવી અનામત માટે જે મતવિસ્તારો કે રાજ્યોમાં જીતવાની તક ઓછી હોય ત્યાં રાજકીય પક્ષો મહિલા ઉમેદવારો પસંદ કરે એવું ના બને અને મહિલા ઉમેદવારો બધા મતવિસ્તારોમાં સરખી રીતે વહેંચાયેલા રહે તે માટે લોકસભા માટે રાજ્ય કે કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ અને વિધાનસભા માટે લોકસભાના ત્રણ મતવિસ્તારોના એક જૂથને એકમ ગણવામાં આવે.
  ૫. કોઈ માન્ય રાજકીય પક્ષ જો ત્રીજા ભાગના મહિલા ઉમેદવારો ઊભા ના રાખે તો દરેક એવી બેઠક માટે પક્ષના બે પુરુષ ઉમેદવારો પક્ષનું પ્રતીક ગુમાવે, પક્ષનું જોડાણ ગુમાવે અને માન્યતા સંબંધી તમામ લાભો ગુમાવે.
  ૬. બંધારણની કલમ-૮૦ અને કલમ-૧૭૧માં સુધારા કરતો કાયદો કરવો જોઈએ કે જેથી રાજ્યસભા અને વિધાનપરિષદોમાં પણ ત્રીજા ભાગની બેઠકો મહિલા પ્રતિનિધિઓ માટે ચૂંટણી કે નિમણૂંક બંને રીતે અનામત રહે. આ માટે બંધારણના ચોથા પરિચ્છેદમાં અને લોકપ્રતિનિધિત્વ ધારામાં જરૂરી સુધારા કરવા જોઈએ.

સૂચિત ખરડાના લાભ

૧. સ્થાનિક સામાજિક અને રાજકીય પરિબળોને ધ્યાનમાં લઈને રાજકીય પક્ષો તેમના મહિલા ઉમેદવારો અને તેમના મતવિસ્તારો પસંદ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે. પક્ષો પોતે જ્યાં સારી લડત આપી શકે તેમ હશે ત્યાં તેઓ તેમના મહિલા ઉમેદવાર પસંદ કરશે. જો અગાઉથી નક્કી થયેલા મતવિસ્તારો હોય તો એવા અનામત વિસ્તારોમાં તેમની પાસે યોગ્ય મહિલા ઉમેદવારો હોય પણ ખરા અને ન પણ હોય.
૨. મહિલા ઉમેદવારો પ્રતિસ્પર્ધી રાજકીય પક્ષના મહિલા અને પુરુષ બંને ઉમેદવારો સામે લડતી હશે. તેથી મતદારોએ ક્યાંય ફરજિયાતપણે મહિલા ઉમેદવારને જ ચૂંટવી પડે એવું નહિ બને અને તેમને પસંદગી કરવાની તક મળી રહેશે.
૩. ફરજિયાત અનામત બેઠકો અને ફરતી રહેતી અનામત બેઠકો બંને ટાળવાં જોઈએ. અનામત બેઠકો ફરતી રહે તેવી જોગવાઈની પછી જરૂરિયાત જ નહિ રહે. તેથી મહિલા ઉમેદવાર માટે સતત પોતાના મતવિસ્તારનું ધ્યાન રાખવાનું અને તેના પ્રશ્નો ઉઠાવવાનું શક્ય બનશે અને તેનો એક સ્વતંત્ર સત્તાકીય પાયો ઊભો થશે.

અનામત બેઠકોની ગેરહાજરીમાં અમુક બેઠકો માટે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચે ઉમેદવારી માટે તંદુરસ્ત સ્પર્ધા થશે અને ટૂંકા ગાળામાં જ પોતે ફેંકાઈ જશે એવો ભય મહિલા રાજકારણીઓને નહિ રહે.

૪. અનામત મતવિસ્તારોમાં ડ્રો પદ્ધતિ રાખવામાં આવે તો તેમાં મહિલાઓનું પ્રતિનિધિત્વ ૩૩ ટકા ઉપર સીમિત થઈ જાય અને અનામત બેઠકો સિવાયના મતવિસ્તારોમાં મહિલાઓને ચૂંટવા સામે પ્રતિકાર પણ ઊભો થાય. એનાથી તદ્દન વિપરીત આ સૂચિત મોડેલ અનુસાર મહિલા પ્રતિનિધિઓ મોટી સંખ્યા અને પ્રમાણમાં ચૂંટાઈ આવે તેમ બને. એમ પણ બને કે તેઓ ઘણી વધારે બેઠકો પર ચૂંટાઈ અને તે પણ ગુણવત્તાને આધારે જ.

મહિલાઓની સહભાગિતા વધારવાનાં અન્ય જરૂરી પગલાં

મહિલાઓ માટે અનામતની વ્યવસ્થા ઊભી કરાય એ જરૂરી છે પણ એ પૂરતું નથી. મૂળભૂત સમસ્યા એ છે કે આજનું ચૂંટણીનું રાજકારણ જ એવા સ્વરૂપનું છે કે તે સ્ત્રીઓ માટે અભેદ અવરોધો ઊભા કરે છે. તેથી ચૂંટણી સુધારા અંગે જો પર્યાપ્ત પગલાં ભરવામાં આવે તો મોટી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ રાજકારણમાં ભાગ લઈ શકે. રાજકારણનું ગુનાકરણ થતું રોકવા માટે અને સજા પામેલા રાજકારણીઓ ચૂંટણીમાં ભાગીદાર ના થઈ શકે તે માટે તેમને ગેરલાયક ઠરાવવા ખૂબ જ કડક પગલાં ભરવાં જોઈએ.

તમામ રાજકીય પક્ષોએ પક્ષનું સભ્યપદ, ચૂંટણી, નીતિવિષયક નિર્ણયો, ઢંઢેરો વગેરે જેવી બાબતોની કાર્યવિધિઓ પારદર્શક બનાવવી જોઈએ અને તે જાહેર કરવી જોઈએ. દરેક પક્ષના બંધારણની સમીક્ષા કરવાની અને તેની વિશ્વસનીયતા જાહેર કરવાની સત્તા ચૂંટણી પંચને મળે તેવી જોગવાઈ થવી જોઈએ. ચૂંટણી લડતા ઉમેદવારો ઉમેદવારીપત્ર ભરતી વખતે પોતાની આવક અને સંપત્તિ જાહેર કરે તે જરૂરી છે. નોંધાયેલા રાજકીય પક્ષોને અમુક મર્યાદામાં વ્યક્તિઓ અને કંપનીઓ દાન આપે તો તેમને આવક વેરામાંથી મુક્તિ મળવી જોઈએ. ચૂંટણી પૂરી થયા બાદ ઉમેદવારો અને રાજકીય પક્ષો હિસાબનું વિગતવાર નિવેદન આપે તે જરૂરી છે. તમામ નોંધાયેલા રાજકીય પક્ષોનાં આવક-ખર્ચનું વાર્ષિક ઓડિટ થવું જોઈએ અને તે જાહેર થવું જોઈએ. ચૂંટણીની પ્રક્રિયાને સરળ બનાવવા માટે સ્થાનિક ટપાલ કચેરીમાં મતદાર યાદીઓ રાખવી જોઈએ અને નિયમિત ધોરણે તેમાં સુધારા થવા જોઈએ. ચૂંટણી પંચ દરેક મતદારને ઓળખપત્ર આપે તે ફરજિયાત બનાવવું જોઈએ. મહિલાઓની સહભાગિતા વધે તેવી પ્રતિબદ્ધતા સાથે આ તમામ પગલાંનો અમલ થવો જોઈએ. એને માટે ભારે રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ અને મક્કમ નિર્ધારની જરૂર છે અને તે સ્થાપિત હિતો દ્વારા દર્શાવાતાં નથી.

હસ્તકલા ક્ષેત્રે ડિઝાઈનર તરીકે મારો અનુભવ

હસ્તકલાઓના ક્ષેત્રમાં કારીગરો સાથેના લેખકના અનુભવોનો ત્યારે આરંભ થયો કે જ્યારે અમદાવાદની 'નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ડિઝાઈન'માં તેઓ વિદ્યાર્થી હતાં. તેમનાં ઔદ્યોગિક તાલીમ અને ડિપ્લોમાની પરિયોજનાઓ સમકાલીન ઉપયોગ માટે હસ્તકલાની ચીજોના ઉત્પાદનના ક્ષેત્રની હતી. તેઓ એક ઔદ્યોગિક ડિઝાઈનર તરીકે તાલીમ પામેલાં હતાં, તેમ છતાં તેમને ટેકનિકલ રીતે ઓછા વિકસિત સમાજમાં જીવતા લોકો સાથે કામ કરવાની આવશ્યકતાનો અહેસાસ થયો. તામિલનાડુના ગ્રામ વિસ્તારોની પોતાની મુલાકાતો દરમ્યાન તેમને શહેરી સ્ટુડિયો અને કચેરીમાં કામ કરવા કરતાં જબરજસ્ત વાસ્તવિક તફાવતોનો અનુભવ થયો. આ લેખમાં **સુશ્રી કીર્તના વાસુદેવને** તામિલનાડુમાં આદિવાસીઓ સાથે ૧૯૯૭ દરમ્યાન તેમનું કલા કૌશલ્ય આધુનિકતમ બનાવવા માટે છ માસ સુધી કરેલા કામ અંગેના પોતાના અનુભવો આલેખ્યા છે.

પૂર્વભૂમિકા

દક્ષિણ તામિલનાડુના એક નાનકડા ગામ પત્તામડાઈના શેતરંજી વણતા વણકરો લેબાઈ તરીકે ઓળખાય છે અને તેઓ કાપડની શેતરંજી જેટલી જ સરસ શેતરંજી કે ચટાઈ કોરાઈ નામક ઘાસમાંથી બનાવવા માટે પ્રખ્યાત છે. આખું ગામ નહિ, તોય ઘણા બધા લોકો આ ગામમાં આ હસ્તકલા ધરાવે છે. પરંપરાગત રીતે એમાં પુરુષોનું પ્રભુત્વ હતું. સ્ત્રીઓ વણાટકામ માટે સાંઠા બનાવવામાં મદદ કરતી હતી. તેમાં સાંઠાને કાપવાના, પલાળવાના, સૂકવવાના, સાફ કરવાના અને તેમના સાંધા જોડવાના કામનો સમાવેશ થતો હતો. એમાં ખૂબ સમય જતો હતો અને સાંઠાને રંગકામ કરતાં પહેલાં આ કામો કરવામાં આવતાં હતાં. રંગ તૈયાર કરવામાં તેઓ મદદ કરતી હતી પણ રંગકામની પ્રક્રિયામાં સ્ત્રીઓ સામેલ થતી નહોતી. ઉપયોગમાં લેવાતી સાળ બધી ખૂબ જૂની-પુરાણી હતી અને સરસ શેતરંજી બનાવવી એ ખરેખર જ એક કઠિન કામ હતું. ૩ ફૂટ પહોળી અને ૬ ફૂટ લાંબી શેતરંજી વણતાં છ સપ્તાહ વીતી જતાં હતાં.

યંત્રસાળનો ઉપયોગ કરીને શેતરંજી વણવાનું શરૂ થતાં કારીગરોએ તેમનું મોટા ભાગનું બજાર ગુમાવ્યું. એક જ દિવસમાં યંત્ર ઉપર ૧૦૦ જેટલી શેતરંજીઓ વણી શકાતી હતી. એનાથી એ શેતરંજીનું ખર્ચ એકદમ ઘટી ગયું. પરંપરાગત વણકરોને તેમની હાથે વણેલી ચટાઈઓના ઘરાકો મળ્યા નહિ. એ ચટાઈઓ મજૂરીના ખર્ચને ગણતાં ખૂબ મોંઘી

હતી. પોતાનું પેટિયું રળવા માટે તેઓ એક માસમાં જરૂરી ચટાઈઓ વણી શકતા પણ નહોતા. કુટુંબમાં વધુ આવક ઊભી કરવા માટે સ્ત્રીઓએ પણ વણાટકામ શરૂ કર્યું. પુરુષો બારીકાઈભર્યું વણાટકામ કરીને અને વિવિધ ભાત વણીને હજુ પણ વણાટકામમાં પોતાની સર્વોચ્ચતા જાળવતા હતા. સ્ત્રીઓ સાદી ચટાઈઓ જ બનાવતી હતી. સ્ત્રીઓએ ઘરનું કામ કરવું પડતું હતું એટલે તેઓ વણાટકામમાં ખૂબ ઓછો સમય આપી શકતી હતી. છોકરાઓ અને છોકરીઓ બંનેને આ કામમાં તાલીમ મળતી હતી. વધુ ને વધુ યંત્રોનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો એટલે પુરુષોએ વ્યવસાય બદલી નાખ્યો અથવા તો તેઓ યંત્રસાળ પર કામ કરવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓએ હવે બેઠી યંત્રસાળ ઉપર જ કામ કરવાનું રહ્યું.

જ્યારે શેતરંજી બનાવવાનું કામ ખૂબ જ નફાકારક ગણાવા માંડ્યું ત્યારે તેમાં માત્ર પુરુષો જ કામ કરતા. તામિલનાડુના મધ્યમ વર્ગમાં ફર્નિચર સંસ્કૃતિ દાખલ થઈ તે સાથે આ કળાનું મૃત્યુ થયું. સ્ત્રીઓ કુટુંબની આ પરંપરાને જીવંત રાખવા માટે કામ કરતી હતી જ્યારે પુરુષો તો અન્ય વ્યવસાયોમાં જોડાઈ ગયા હતા.

આ કળાની પદ્ધતિ પિતાઓ પાસેથી પુત્રોમાં તબદીલ થતી હતી. કુટુંબો મોટાં છે અને સામાન્ય રીતે બધા ભાઈઓ એક જ ઘરમાં તેમની પત્નીઓ અને બાળકો સાથે રહે છે. છોકરીઓ કિશોરાવસ્થામાં પરણી જાય છે. છોકરાઓ ત્યારે પરણે છે કે જ્યારે તેમના કામમાં ગુણવત્તા આવી હોય અને તેઓ જટિલ કામ કરતા થયા હોય. તેનું કામ, તેનાં બાળકો અને તેમનું કામ તેને એક પુરુષ તરીકેનો દરજ્જો અપાવે છે. પોતાના પતિનો દરજ્જો અને બાળકોની સંખ્યા સ્ત્રીના દરજ્જાને વધારે છે.

સમુદાયમાં પ્રવર્તમાન સ્પર્ધા અને કારીગરનો દરજ્જો તેને પારિતોષિક મળવાથી વધે છે અથવા તેને કોઈ ઉચ્ચ અધિકારી તરફથી ઓર્ડર મળે કે કોઈ વિદેશી મહાનુભાવ તરફથી ઓર્ડર મળે તો તેનો દરજ્જો ઊંચો જાય છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં બે રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક પત્તામડાઈના આ વણકરોને મળ્યાં છે. આ કારીગર સમુદાય તેના રીતરિવાજોમાં જડ રીતે બંધાયેલો નથી અને તે તેમના પૂર્વજોની જેમ જરી-પુરાણી જીવનશૈલી પણ નથી અપનાવતો. બજારમાં અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાની લડાઈને પરિણામે જગતમાં જે સામાજિક અને તકનિકી પરિવર્તનો

આવ્યાં છે તે તેમણે પણ સ્વીકાર્યાં છે. આ પરિવર્તન આસાન નથી રહ્યું પણ સમુદાયમાં સતત પરિવર્તનો થઈ રહ્યાં છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષો દરમ્યાન અનેક સંગઠનોએ તેમના કાર્યકરોને આ કારીગરો સાથે વાતચીત કરવા માટે મોકલ્યા છે. લેબાઈ લોકો રૂઢિગત સમુદાય છે તેથી આરંભમાં બહારના લોકો સાથે તેઓ ઝડપથી હળતાભળતા નથી. અજાણ્યાઓથી તેઓ દૂર રહેતા હોય છે. તેઓ ફેરફાર કરતાં કે નવી ચીજોને આવકારતાં ખચકાટ અનુભવે છે.

મેં કેવી રીતે શરૂઆત કરી?

હું જ્યારે પહેલી વાર કારીગરોને મળવા ગઈ ત્યારે હું કોઈ કામ પૂરું કરી શકી નહિ અને તેમની સાથે સંપર્ક ઊભો કરવામાં લગભગ નિષ્ફળ ગઈ. તેમને માટે એ એક આશ્ચર્યની વાત હતી કે એક યુવાન

છોકરી ચેન્નઈથી ૧૪ કલાકનો પ્રવાસ ખેડીને તેમને મળવા માટે આવે. તેમને એવું સહેજ પણ લાગ્યું નહોતું કે હું તેમના સહેજ પણ ઉપયોગમાં આવી શકું. તેમને એવો પણ ભય હતો કે તેમની દીકરીઓ પર મારી ખરાબ અસર ઊભી થશે કારણ કે હું શહેરમાંથી આવતી હતી. દેખીતી રીતે નિષ્ફળ લાગે એવી સંખ્યાબંધ મુલાકાતો પછી હું કેટલાક મહિલા કારીગરોને મળી શકી. તેમને એ જાણીને આશ્ચર્ય થયું હતું કે માધ્યમિક શાળા પૂરી કર્યા પછી પણ હું હજુય એક વિદ્યાર્થીની હતી. હું હજુ પરણી

નહોતી એ જાણીને પણ તેમને આશ્ચર્ય થતું હતું, આઘાત લાગતો હતો. વીસીની વયમાં છોકરી પરણી ના હોય એ બાબત તો તેમને માટે અકલ્પ્ય હતી. હું પરીક્ષામાં નપાસ થતી હતી તેથી તો હું હજુ વિદ્યાર્થીની તો નથી ને એવું પણ તેમને થતું હતું. તેમણે મને સખત મહેનતથી અભ્યાસ કરવાની સલાહ પણ આપી. તેમનાં સામાજિક ધોરણો અનુસાર ભણેલી અથવા કુશળ છોકરીએ જ્યારે તે પરણે છે ત્યારે ઓછું દહેજ આપવું પડે છે. તે છોકરી જે કંઈ કરે તેમાં તે વધારે કમાઈ શકે છે એ તેનું કારણ હોય છે.

ભાષાની સમસ્યા

કારીગરો સાથે વાતચીત કરવામાં જે ભાષા વાપરવામાં આવે છે તે તામિલ હોય છે પણ પત્રવ્યવહાર માટે સરકારી અધિકારીઓ દ્વારા અંગ્રેજીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એનાથી થોડીક સમસ્યાઓ

ઊભી થાય છે. તીરુનેલવેલી જિલ્લામાં કારીગરો સાથે વાતચીત કરવામાં તામિલ ભાષાના ઉચ્ચાર અને બોલીઓને લીધે મુસીબત ઊભી થાય છે. આમ, તેમની સાથે વાતચીત કરવામાં મારે તેઓ મારી વાત સમજે તે માટે વારંવાર બોલવું પડતું હતું. તેઓ બરાબર સમજે છે કે નહિ તેની ખાતરી કરી લેવા માટે હું તેમને મારી જ વાત સમજાવવા માટે કહેતી હતી. એક સ્ત્રી એ જિલ્લાની બહાર રહી હતી તેથી મારા પરિચિત શબ્દોથી તે પરિચિત હતી અને તેને લીધે મારું કામ આસાન બની ગયું હતું.

દૃશ્ય સાક્ષરતાનું પ્રમાણ

તીરુનેલવેલીમાં છેલ્લા થોડાક સમયમાં જ એક ડિઝાઈનરે કારીગરો સાથે કામ કર્યું હતું તેથી મારે માટે એ બાબત આસાન બની ગઈ હતી.

મને ખબર પડી કે ૧ X ૧નો કથ્થઈ રંગનો કાગળ ફિનિશિંગનું કામ કરનારા દરજ્જો અને વણકરો સાથે વાત કરવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન હતું.

કારીગરો ત્રણ બાજુએથી ચિત્રકામને સમજવા માટે શક્તિમાન નહોતા. જો એક જ દૃશ્ય અને તે પણ સરળ દોરવામાં આવે અને એ ચિત્રને આધારે સૂચનાઓ આપવામાં આવે તો તેઓ સમજી શકતા હતા. એક જ વસ્તુનાં બે દૃશ્યો એક સાથે સમજવાનું તેમને માટે અત્યંત મુશ્કેલ હતું. પૂર્ણ કદનું ચિત્ર તેમને માટે શ્રેષ્ઠ સાધન હતું કારણ કે કારીગરો આકાર, કદ અને ભાત ચકાસવા ચિત્ર ઉપર વસ્તુઓ મૂકતા હતા અને ત્રિપરિમાણીય ટુકડા અસાધારણ સ્વરૂપના હતા. તેઓ પોતાની જાતે તે બનાવતાં ગભરાતા હતા. હું જ્યારે એ વિસ્તારોની મુલાકાતો લેતી હતી ત્યારે આ વસ્તુઓ બનાવતી હતી અને મારે તેની એકેએક ઈંચમાં કાળજી રાખવી પડતી હતી અને તેમને સતત પ્રોત્સાહન આપવું પડતું

હતું અને તેમના કામની તપાસ કરવી પડતી હતી.

માનસિકતા

મારા ખ્યાલ મુજબ વસ્તુઓ બનાવે તેવા કારીગરોને શોધવાનું આસાન નહોતું. મોટા ભાગના કુશળ કારીગરો પોતાને પરિચિત ના હોય તેવું કંઈક નવું કરવા માટે જલદીથી તૈયાર થતા નહોતા. તેઓ એક જ ધડાકે તે ના પાડી દેતા અથવા ખૂબ જ સમજાવ્યા બાદ તેઓ તેમ કરવા તૈયાર થતા અને પછી ખૂબ મજૂરી માગતા. તેનાથી પ્રતિકૃતિઓ બનાવવાનું ખર્ચ ખૂબ જ ઊંચું જતું હતું. પહેલાં તો માત્ર એક જ કુટુંબ મારી સાથે કામ કરવા તૈયાર થયું. ગ્રામ પંચાયતની એક સભ્ય એવી આદેડ વયની મહિલાના વડપણ હેઠળનું એ કુટુંબ હતું. તેણે તેના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનું હતું. તેમાં બે પરણિત સ્ત્રીઓ અને તેમનાં બાળકોનો સમાવેશ થતો હતો. અને તે વધારાની આવક ઊભી કરવા ખૂબ જ આતુર હતી. મારે તેમની સાથે બેસવું પડ્યું અને તેમને પ્રોત્સાહન આપવું પડ્યું. અન્યથા તેઓ એ વસ્તુ તેમની રીતે જ બનાવી દે, અને મારી કલ્પના કરતાં તે તદ્દન જુદી જ હોય, અથવા તો એ બહુ અઘરું છે એમ કહીને કામ જ છોડી દે.

‘પ્રાકૃતિક રંગો’ શબ્દોનો ઉલ્લેખ થવાથી જ મોટા ભાગના કારીગરો પાછા હટી જતા હતા. મારા ખ્યાલનાં ચિત્રો પણ પછી તેઓ જુએ નહિ. તેમ છતાં પ્રાકૃતિક રંગોનો જ ઉપયોગ કરવાનો હતો, અને બજારનાં વર્તમાન વલણોને પણ ધ્યાનમાં રાખવાનાં હતાં.

કારીગરો રંગ અને વણાટની ભાત બરાબર સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે તે માટે મેં ૧ X ૧ના નમૂના તૈયાર કર્યા હતા. જો કે, તેની જૂના કારીગરો ઉપર નકારાત્મક અસર પડી. તેઓ એમ માનતા હતા કે કાગળ ઉપરના ચિત્રને શેતરંજના વણાટકામમાં ઉતારવાનું મુશ્કેલ બનશે. યુવાન કારીગરો મારાં ચિત્રો પરથી તેમની પરંપરાગત ભાત ઓળખી શક્યા હતા. અંતે મારે તેમને લેખિત સૂચનાઓ અને માપ સાથે ભાત આપવી પડી. તેમાં જરૂરી તમામ વિગતો હતી અને તેમને સ્કેચ પણ સાથે રાખવા માટે આપ્યા કે જેથી તેઓ જોઈ જોઈને કામ કરી શકે.

સામાજિક સમસ્યાઓ

દક્ષિણ તામિલનાડુમાં શેતરંજ બનાવતા વણકરો તેમની જાતને અન્ય કારીગરો કરતાં સામાજિક રીતે ઊંચા સમજે છે. તેમના કામનું મૂલ્ય ખૂબ ઊંચું ગણાય છે કારણ કે આ શેતરંજો ધાર્મિક પ્રસંગોમાં વપરાય છે અને તેના ઉપર પગ તો ન જ મૂકાવો જોઈએ. જૂતાં ઉપર તેના ટુકડા લગાવવા માટે તેઓ તૈયાર કેમ નહોતા તે આના પરથી સમજાય છે. મેં જ્યારે એમ કહ્યું કે જૂતાં ટકાઉ બને તે માટે નીચે ચામડું

સોલ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાશે ત્યારે પણ તેમણે તેનું કંઈ પણ કામ કરવાનો ઈન્કાર કર્યો. ચર્મકામ કરનારા કામદારો નીચી જ્ઞાતિના ગણાય છે અને બંને જ્ઞાતિઓ ભેગી મળે એ તેમને મંજૂર નહોતું.

મેથી જુન-૧૯૮૭ના ઘણાં સપ્તાહ દરમિયાન અને એ પછીના ઘણા દિવસો સુધી દક્ષિણ તામિલનાડુમાં હિંસક કોમી અથડામણો થઈ હતી. સ્થાનિક પરિવહન સેવાઓ વેરવિખેર થઈ હતી કારણ કે એક જિલ્લા બસ નિગમનું પુનઃ નામાભિધાન અનેક અસામાજિક પ્રવૃત્તિઓની જામગીરી ચાંપવામાં નિમિત્ત બન્યું હતું. તીરુનેલવેલીની મારી એક મુલાકાત દરમિયાન જ તોફાનો થયાં હતાં. બસના માર્ગો બદલવામાં આવ્યા હતા કે જેથી એક વાનમાં બેસીને મારે જવું પડ્યું કારણ કે બીજું કોઈ સાધન જ પ્રાપ્ય નહોતું. કરફ્યુગ્રસ્ત ગામડાંમાંથી પસાર થવાનો અનુભવ ભયાનક હતો, રસ્તાની બંને બાજુએ તોફાનોથી ઊભો થયેલો કાટમાળ તેની ગંભીરતાની ચાડી ખાતો હતો.

સમયની પ્રતિબદ્ધતા

આ કારીગરો સાથે અગાઉ ડિઝાઈનરોએ કામ કર્યું હતું તેથી એ ભૂમિકા તો ઊભી થઈ જ હતી. તેમ છતાં તેઓ સમયસર જ કામ કરશે એવો વિશ્વાસ મૂકી શકાતો નહોતો. તેમને થોડી છુટછાટ અપાય તેમ છતાં એક સપ્તાહથી વધારે વિલંબ થતો નહોતો. આરંભમાં તેમનો સંપર્ક સાધવામાં કે પછી તેમની રાહ જોવામાં મેં ખૂબ સમય બગાડ્યો. તેઓ તો ઈચ્છે તો આવે કે ના આવે. તેમની મરજી મુજબ જ બધો આધાર હતો. નિશ્ચિત તારીખે સમય મુજબ તેઓ કામ ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક હતું કારણ કે તેઓ કોઈક મંગલમય દિવસે જ કામ શરૂ કરતા હતા. કોઈ સગું મરી જાય કે સમુદાયમાં કોઈક વ્યક્તિનું મૃત્યુ થાય તો દરેક કારીગર કામકાજ બંધ રાખે. દરજીનો પૌત્ર ગુજરી ગયો એટલે અને આખા કુટુંબે ૧૦ દિવસ સુધી શોક હોવાને લીધે કામ ના કર્યું, તેને પરિણામે ફોલ્ડર્સ તૈયાર થઈ શક્યાં નહિ.

પરિવર્તન

મેં તેમની સાથે કામ કરવાનું શરૂ કર્યું પછી તેમણે અનેક નવી વસ્તુઓ બનાવી. તેઓ પહેલી વાર જ આ વસ્તુઓ બનાવતા હતા તેથી પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીઓ પોતાનાથી આગળ નીકળી જશે એવી કશીય ચિંતા રાખ્યા વિના તેઓ પોતે તેની કિંમત નક્કી કરી શકે તેમ હતા. એકાદ વર્ષના ગાળા દરમિયાન તેઓ બહારના જગત વિશે વધારે જાણતા થયા. ચર્ચા થકી તેમની જાગૃતિ વધી કે જેણે તેમને તેમની કુશળતા વધારવા માટે પ્રેરણા આપી. પહેલાં દીકરીઓને વહેલી પરણાવી દેવાતી હતી. હવે કાનૂની રીતે યોગ્ય ઉંમરે જ ઘરની દીકરીઓ પરણે છે. બાળકોને હવે શાળા છોડવા દેવાતી નથી. તેઓ શિક્ષણનું કે વ્યાવસાયિક તાલીમનું મહત્ત્વ સમજ્યા છે. જે છોકરીઓ

વધારે ભણેલી હોય છે અથવા વધારે કુશળ કારીગર હોય છે તેમણે લગ્ન સમયે ઓછું સોનું કે દહેજ આપવાં પડે છે. યુવાન છોકરીઓ કાનૂની રીતે માન્ય ઉંમરે જ પરણે ત્યાં સુધી લગ્નની રાહ જોવાય એનો અર્થ એ થાય કે કુટુંબની આવકમાં વધારો થાય. આમ, છોકરી પોતે જ પોતાના લગ્નના દહેજ માટે બચત કરે અને તેથી શોષણખોર શાહુકાર પાસે ન જવું પડે. છોકરીઓની કુશળતા સુધરે તો તેઓ વધારે વેતન કમાઈ શકે.

થોડુંક શિક્ષણ મળવાથી કારીગરોને થોડીક સ્વતંત્રતા પણ મળી. નાણાકીય વ્યવહારોમાં શાહુકારો કે વ્યેટિયાઓ હવે તેમને છેતરે એવી શક્યતાઓ ઘટી ગઈ. ઉચ્ચ શિક્ષણ મળે તો તેથી તેમને ગુણવત્તા ગમે તે હોય તો પણ ઊંચા ભાવ મળે છે કારણ કે પરંપરાગત વ્યવસાયમાં તે વધારે જ્ઞાન અને કુશળતા ધરાવે છે એવી ધારણા વ્યાપક બને છે.

તેમનામાં ખરીદારોને સીધા મળવાનો અને તેમની પાસે ઓર્ડર મેળવવામાં વિશ્વાસ પ્રાપ્ત થયો. આ વિસ્તારમાં કામ કરનારાં અનેક સંગઠનોએ પાંચ વર્ષથી નીચેની વયનાં બાળકો માટે ઘોડિયાંઘરો અથવા બાલવાડીઓ શરૂ કરી છે. એને લીધે સ્ત્રીઓ ઘરમાં કે અન્ય સ્થળે વધારે સમય કામ કરી શકે છે. પોતાના ગામની બહારની સ્ત્રીઓ સાથે તેમને વાતચીત કરવાનો મોકો મળ્યો તેથી તેમને માત્ર બે જ બાળકો ધરાવવાની પ્રેરણા પણ મળી. થોડાંક બાળકો હોવાને લીધે તેઓ તેમના આરોગ્ય પર વધારે ધ્યાન આપી શકે છે અને મોટા કુટુંબનું ખર્ચ વેંઢારવું પડતું નથી. કામ કરવાથી તેમને આવક મળી તેથી તેઓ તેમના પતિઓ ઉપર ઓછો આધાર રાખતી થઈ કારણ કે અત્યાર સુધી તો માત્ર તેઓ જ કુટુંબમાં કમાણી કરતા હતા. તેમની કુશળતા અને આવકે કુટુંબમાં તેમના દરજ્જામાં સુધારો કર્યો.

આ એક મુસ્લિમ કુટુંબનું ઉદાહરણ જોયા પછી સમુદાયનાં અન્ય કુટુંબો પણ નવી ડિઝાઈન બનાવવા તૈયાર થયાં હતાં. મારા વિશેનો તેમનો ખ્યાલ પણ બદલાઈ ગયો. નવી ડિઝાઈનો અને નવા બજાર માટે હું તેમનો એક સ્રોત બની ગઈ. હું તેમની સીધી ગ્રાહક હતી અને પોતાની ભાવિ આવક વધારે થશે એવી તકો મારા થકી જીવંત રહેશે એમ તેમને લાગતું હતું. હું હવે તેમને માટે “શહેરની ખરાબ છોકરી” નહોતી રહી પણ યુવાન છોકરીઓ માટે હું પ્રેરણાનું સ્રોત બની ગઈ હતી.

પરિયોજનાની સિદ્ધિઓ

છ માસની આ પરિયોજના દરમ્યાન મેં વિવિધ તબક્કે ઘણી બધી બાબતો સિદ્ધ કરી. મેં અનેક બાબતોના પ્રયોગો પણ કર્યા, એમાંના કેટલાકને તો ઉપયોગી બનતાં થોડોક વધારે સમય લાગશે. આરંભમાં

માહિતી ભેગી કરવાના તબક્કા દરમ્યાન બજારમાંથી લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગયેલી વસ્તુઓના નમૂના એકત્ર કર્યા હતા. આ વસ્તુઓના ઉપયોગ માટે નવી પરિસ્થિતિઓ હું શોધી શકી હતી.

કારીગરોમાં ગુણવત્તા અંગે જાગૃતિ ઊભી થાય તે માટે મેં પ્રયાસો કર્યા. તેઓ જેમાં કાર્યક્ષમ છે એવું વિચારી જ ના શકે એવી વસ્તુઓને બનાવતાં અને એવી ભાત ઘડતાં તેમને શિખવતાં મને ખાસ્સો સમય લાગ્યો હતો. મેં તેઓ જે ભાત બનાવતા હતા તેમાં જુદા જ રંગોનાં સંયોજનો વાપરીને શરૂઆત કરી હતી. પરંપરાગત ભાત કેવી રીતે બનાવવી તેની ખબર પડી ગઈ પછી મેં વિવિધ નિશ્ચિત પરિમાણ અનુસાર કેવી રીતે ભાત બનાવવી તેના ઉપર ભાર મૂકવા માંડ્યો. ધીમે ધીમે તેમને મારામાં અને તેમની કુશળતામાં બંનેમાં વિશ્વાસ ઊભો થવા માંડ્યો. એ પછી જ હું તેમની પાસે બિનપરંપરાગત વસ્તુઓ બનાવડાવી શકી. એ કામ કરતી વખતે મારે તેમનાં સામાજિક ધોરણો ધ્યાનમાં રાખવાં પડતાં હતાં. અને એની કાળજી રાખવી પડતી હતી કે હું તેમને કોઈ રીતે મુશ્કેલીમાં ના મૂકું. ગામની સતત મુલાકાતો લેવાઈ અને તેમને સતત પ્રોત્સાહન અપાયું તેથી કારીગરો સાથે મારો ઘનિષ્ઠ સંપર્ક ઊભો થયો. હાલ તો યંત્રોની સ્પર્ધા અને બીડી વાળવાના કામનો લોભ એ મોટી સમસ્યાઓ છે. બીડી વાળવામાં વધારે પૈસા મળે છે. બીડી વાળવામાં બહુ ધ્યાન આપવાની અને મહેનતની આવશ્યકતા હોતી નથી, અને રોજ તેમને વધારે વેતન મળે છે. પરંપરાગત વ્યવસાય જાળવવાનું સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ છે એમ સમજતાં કારીગરને થોડી વાર લાગે છે. મારે તેમનામાં પોતાનામાં વિશ્વાસ ઊભો કરવો પડ્યો હતો.

ગ્રામીણ મહિલાઓના જીવનમાં કંઈક પરિવર્તન લાવવા માટે જેમણે કામ કર્યું છે અને કરી રહ્યા છે એવા અનેક લોકોમાંની હું એક છું. એક સમાન લક્ષ્ય તરફ આગળ વધવા માટે અમે બધા જ જુદે જુદે રસ્તે કામ કરી રહ્યા છે. દરેક વ્યક્તિ બીજાઓનાં સૂચનો અને ફેરફારોનો પણ અમલ કરીએ છીએ. પ્રૌઢ શિક્ષણના વર્ગો હાથ ધરનારા લોકો દ્વારા પ્રક્રિયા શરૂ થઈ હતી, પણ સફાઈ, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાની સ્થિતિ સુધારવા માટેના સામાજિક કાર્યકરોના પ્રયાસો દ્વારા તે પ્રક્રિયા ચાલુ રહી હતી. બીજા એક ડિઝાઈનરે પ્રાકૃતિક રંગોના ઉપયોગથી બનતી અનેક નવી વસ્તુઓની ડિઝાઈન બનાવી હતી. અન્ય ડિઝાઈનરોએ તેમની જે અંતર્ગત કુશળતાઓ બહાર લાવવામાં મદદ કરી હતી તેમનો ઉપયોગ કરવા માટે મેં તેમને પ્રેરણા આપી હતી. તેમના કેટલાક માનસિક પૂર્વગ્રહો દૂર કરવામાં પણ મેં તેમને મદદ કરી. દરેક તબક્કે તેમને પ્રોત્સાહન આપ્યા પછી જ એ શક્ય બન્યું હતું. આ તમામ પ્રયાસો છતાં પણ પુરુષોની તુલનાએ સ્ત્રીઓ હજુ પણ વંચિત છે પણ બે વચ્ચેની ખાઈ ખાસ્સી ઘટી છે.

શિક્ષણ અને આરોગ્યના નિર્દેશકોના સંદર્ભમાં સ્ત્રીઓની વંચિતતા માપીએ તો તેનું પ્રતિબિંબ સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓમાં પડે છે. પુરુષો કે છોકરાઓ માટે શ્રેષ્ઠ ખોરાક રાખવો, પુરુષોને પહેલા જમાડવા, છોકરીઓ કરતાં છોકરાઓ વિશે વધારે કાળજી લેવી અને તેમને શાળેય શિક્ષણમાં પ્રોત્સાહન આપવું વગેરે આવી સાંસ્કૃતિક પરંપરામાંથી જન્મે છે. મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ કશુંય અજુગતું અનુભવ્યા વિના જ અગાઉની પેઢીઓની પરંપરાને જાળવી રાખે છે, તેઓ શા માટે આ કે તે બાબત કરી રહી છે અને કરવું જોઈએ કે નહિ તે જાણ્યા વિના જ તેઓ એ કરે છે. તેઓ પરંપરાઓને તોડવાનો વિશ્વાસ ધરાવતી નથી. જો કે, જનમાધ્યમોની હાજરીથી પોતાના ગામના કૂવાની બહારના જગત વિશે તેઓ જાણતી થઈ છે. સ્ત્રીઓ ધીમે ધીમે પોતાની જિંદગી ઉપર અંકુશ ધરાવતી થઈ છે અને કુટુંબના નિર્ણયોમાં તેઓ અવાજ ઉઠાવતી થઈ છે.

કારીગરો સાથે કામ કરનારા માટેનાં સૂચનો

કારીગરો સાથે સફળતાપૂર્વક કાર્યકારી સંબંધો ઊભા કરવા માટે તેમની સાથે સારો સંપર્ક હોવો અનિવાર્ય છે. તેમાં તેમની સામાજિક જરૂરિયાતો પ્રત્યેની સંવેદનશીલતા અને તેઓ શાને આદર આપે છે તે અંગેની સભાનતા જરૂરી છે. જો લાંબા ગાળાનો સંબંધ ઈચ્છતા હોઈએ તો તેમની સામાજિક વ્યવસ્થાનાં ધોરણોનો ભંગ કરવાનું ઈચ્છનીય નથી.

પૃષ્ઠ ૨૪નો શેષ ભાગ

૨૦૦૦ દરમ્યાન યોજાશે. ગુજરાતી અને હિંદી ભાષામાં ચાલનારા આ પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમમાં કેસ સ્ટડી, અભ્યાસ, સમૂહ ચર્ચા તથા રમતો જેવી સહભાગી પદ્ધતિઓનો સમાવેશ કરાશે. અહેવાલ લેખનના કૌશલ્ય વિકાસ માટેનાં સત્રોનું પણ આયોજન કરાશે. ભોપાલની 'સમર્થન' સંસ્થાના નિયામક ડૉ. યોગેશ કુમાર તથા 'ઉન્નતિ'ના નિયામક શ્રી બિનોય આચાર્ય આ પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમનું સંચાલન કરશે.

આ પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમના ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે: ૧. સામાજિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં દસ્તાવેજીકરણની આવશ્યકતા તથા મહત્ત્વ તથા પ્રસાર અંગે વિકાસ કાર્યકર્તાઓને અભિમુખ કરાવવા. ૨. ઘટનાઓ અને પ્રક્રિયાઓ વિશે ઉપયોગી માહિતી એકત્રિત કરવાની પદ્ધતિઓ વિશે જાણકારી વિકસાવીને તેને સંસ્થાકીય જાણકારીમાં પરિવર્તિત કરવી. ૩. વિભિન્ન અહેવાલો તૈયાર કરવા તથા શીખવાની પ્રક્રિયાને સરળ બનાવવા કૌશલ્ય વિકાસ કરવો.

આ કાર્યક્રમમાં નીચેના વિષયોને આવરી લેવાશે: ૧. દસ્તાવેજીકરણ

ઘણા લોકો તેમને જે કામ આપવામાં આવ્યું હોય તેને સરળ કરવાનું વલણ ધરાવે છે. તેમનું સર્જનાત્મક કાર્ય ડિઝાઈનને વિપરીત અસર ના કરે તેની કાળજી લેવાવી જોઈએ.

કેટલાક કારીગરો સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક રીતે ભિન્ન એવા જગતમાં કામ કરે છે, પછી ભલે ને તેઓ એક જ ભૌગૌલિક વિસ્તારના હોય. તેથી જ્યારે કામનો સમય નક્કી કરવામાં આવે ત્યારે તેઓ કયા સામાજિક પ્રસંગોએ રજા પાળે છે તે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ.

સામગ્રી એકત્ર કરીને તેમને પૂરી પાડવી જોઈએ. અન્યથા તેઓ નક્કી કરવામાં આવેલી સામગ્રી કરતાં બીજી જ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કાચા માલ તરીકે કરશે. જુદી જુદી પ્રતિકૃતિઓનું ખર્ચ તેની જટિલતા અને ડિઝાઈનને આધારે બદલાશે. વળી, વસ્તુનું નાવીન્ય અને તે કેટલી સંખ્યામાં બનાવવાની છે તે પણ ખર્ચ ઉપર અસર કરે છે. એક જ ડિઝાઈન પર કામ કરનારા કારીગરોની સંખ્યા જેમ વધારે તેટલું ખર્ચ ઓછું. મજૂરીની તુલનામાં વપરાતી સામગ્રીનું ખર્ચ ખૂબ જ ઓછું હોય છે. જો કે, અમુક જથ્થામાં ઉત્પાદન થતાં મજૂરીનું ખર્ચ ઘટે છે. હાથે બનાવવાની વસ્તુ જો તે વધારે જથ્થામાં ના બનાવવામાં આવે તો વધારે મોંઘી પડે છે. જ્યારે બીજાઓ જાણે છે કે કારીગરને કોઈક મહત્ત્વનો અને મોટો ઓર્ડર મળ્યો છે ત્યારે કારીગરનું અસ્થિર ખર્ચ વધે છે.

અને દસ્તાવેજીકરણની પ્રક્રિયાનું મહત્ત્વ. ૨. માહિતીનું નિર્માણ, અનુભવોનો પ્રચાર-પ્રસાર તથા ઉપયોગ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ તૈયાર કરવું. ૩. વર્ગીકરણની પદ્ધતિઓ તથા સંચાલન માહિતી વ્યવસ્થા (એમઆઈએસ) વિશેની સમજ વધારવી. ૪. પ્રક્રિયા સંબંધી નિર્દેશકો તૈયાર કરવા તથા માહિતી એકત્ર કરવી અને વિશ્લેષણ કરવું અને તે માટે અસરકારક વ્યવસ્થા ઊભી કરવી. ૫. અહેવાલ લેખન-પ્રગતિ અહેવાલ, ક્ષેત્રીય ભ્રમણ અહેવાલ, વાર્ષિક અહેવાલ વગેરે તૈયાર કરવા. દરેક સંસ્થામાંથી વધુમાં વધુ બે કાર્યકર્તા ભાગ લઈ શકશે. તેમાંથી કમ સે કમ એક મહિલા હશે. એક સહભાગી દીઠ ફી રૂ. ૨૦૦૦ છે. તેમાં નિવાસ, ભોજન અને પાઠ્ય સામગ્રીનો સમાવેશ થાય છે. પ્રવાસ ખર્ચ જે તે સંસ્થાએ ભોગવવાનો રહેશે. સંસ્થાના પ્રમુખની સ્વીકૃતિ સાથે નોંધણી પત્ર મોકલવું અને રૂ. ૨૦૦૦ ફી ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ કે ચેક મારફતે 'ઉન્નતિ વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થા, અમદાવાદ'ના નામે મોકલવી. નોંધણી પત્ર મોકલવાની છેલ્લી તારીખ ૨૩મી ઓક્ટોબર, ૨૦૦૦ છે. નોંધણી પત્ર 'ઉન્નતિ'ના સરનામે મોકલવાં.

સાંપ્રત પ્રવાહ

સામાજિક વિકાસ શિખર પરિષદ પછીની ગતિવિધિઓની સમીક્ષા
માર્ચ-૧૯૮૫માં 'સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિશ્વ સામાજિક વિકાસ શિખર પરિષદ' યોજાઈ હતી. તેમાં ૧૧૭ દેશોના વડાઓ અને ૬૯ દેશોના વરિષ્ઠ પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા હતા. તેઓ ગરીબી નિવારણ, પૂર્ણ રોજગારી અને સામાજિક એકતા મજબૂત કરવા અંગે 'કોપનહેગન ઘોષણા'માં સંમત થયા હતા. તેમાં રોજગારી માટે તકોની વૃદ્ધિ, ઊંચી ગુણવત્તાવાળી સામાજિક સેવાઓ અને અસમાનતામાં ઘટાડો જેવા ઉદ્દેશો રખાયા હતા. ટૂંકમાં, સલામતી, સ્વતંત્રતા અને સામાજિક ન્યાય ઊભાં કરવાનો હેતુ તેમાં નિહિત હતો. ગુલામીના અંત માટે જેવી ઝુંબેશ ચાલી હતી તેવી જ વૈશ્વિક ઝુંબેશનો એ આરંભ હતો.

પાંચ વર્ષનો સમય વીત્યા બાદ સામાન્ય સભાએ જિનિવા ખાતે ૨૬મી ૩૦ જુન-૨૦૦૦ દરમિયાન કેટલો અમલ થયો તે અંગે સમીક્ષા બેઠક યોજી અને તેમાં ભાવિ કાર્યો અંગે પણ ચર્ચા-વિચારણા થઈ. જે કંઈ વચનો આપવામાં આવ્યાં હતાં તે અંગે વિવિધ રીતે પગલાં ભરવાનો પ્રયાસ અનેક દેશોએ કર્યો હતો પરંતુ એમ જણાયું કે કોઈ નોંધપાત્ર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ નહોતી. જો કે, જે દેશોમાં ૭૦ ટકા લોકો ગરીબ છે અને સરકારોનું ૬૦ ટકા અંદાજપત્ર દેવું ભરપાઈ કરવામાં વપરાઈ જાય છે તેઓ ખૂબ જ ઝડપથી સામાજિક સેવાઓ કેવી રીતે સુધારી શકે? જ્યાં ૨૦ ટકા પુખ્ત વયના લોકો એઈડ્સ અને એચઆઈવીનો સામનો કરી રહ્યા હોય તેઓ તેમની સ્થિતિમાં સુધારો કેવી રીતે કરી શકે? ૧૯૮૦ના દાયકામાં જે દેશોમાં રાષ્ટ્રીય આવક વધી નથી અને જેઓ પોતાનાં અર્થતંત્રોનું રૂપાંતર કરી રહ્યા છે ત્યાં સામાજિક નિર્દેશકોની સ્થિતિ વણસી રહી છે.

કોપનહેગન ખાતે જે કાર્યલક્ષી યોજના ઘડાઈ હતી તેના અમલ માટે બીજાં ૧૦ પગલાં નક્કી કરવામાં આવ્યાં. સૌ પ્રથમ મુદ્દામાં શાસન વધારે પારદર્શી, અસરકારક અને ઉત્તરદાયી બને તે માટે લોકભાગીદારી વધારવા સાનુકૂળ વાતાવરણ સરકારો ઊભું કરે એ બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો.

બીજી બાબતમાં તમામ વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિમાં કેન્દ્રસ્થાને ગરીબી નિવારણને મૂકવામાં આવ્યું. ઈ.સ. ૨૦૧૫ સુધીમાં ગરીબીના પ્રમાણમાં અડધો ઘટાડો કરવા માટેની વ્યૂહરચનાઓ ઘડવાની જરૂર છે. એ માટે ત્રીજી બાબતમાં તમામ સ્ત્રીઓ-પુરુષો માટે પૂર્ણ રોજગારી મહત્વની

બાબત ગણવામાં આવી કે જેથી તેઓ ઉત્પાદક રોજગારી દ્વારા ટકાઉ જીવનનિર્વાહ મેળવી શકે અને જાળવી શકે. ચોથા મુદ્દામાં માનવ અધિકારોના રક્ષણ ઉપર અને સમાજના વંચિત અને રહિત વર્ગો સહિતના તમામ વર્ગોની સહભાગિતાને પ્રોત્સાહન આપવા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પાંચમા મુદ્દામાં સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાની બાબત ઉપર ભાર મુકાયો છે. ઈ.સ. ૨૦૧૫ સુધીમાં સૌને પાયાની અને પ્રાથમિક આરોગ્ય સેવાઓ મળે તે માટેના પ્રયાસો કરવાનું વચન અપાયું છે.

ખાસ કરીને આફ્રિકાના લઘુત્તમ વિકસિત દેશોના વિકાસ માટે વિશિષ્ટ પ્રયાસો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર સાતમા મુદ્દામાં જણાવાઈ છે. માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમ (SAP)ના સંદર્ભમાં પૂર્ણ રોજગારીને પ્રોત્સાહન આપીને તથા સામાજિક એકતા વધારીને ગરીબી નિવારણ માટે વિશિષ્ટ પ્રયાસો કરવા આઠમા મુદ્દામાં જણાવાયું છે. નવમા મુદ્દામાં કોપનહેગન ઘોષણાના અમલ માટે પ્રાદેશિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર વધારવા પર તથા સંસાધનોના કાર્યક્ષમ ઉપયોગ ઉપર ભાર મુકાયો છે. અને દસમા મુદ્દામાં પેટા પ્રાદેશિક સહકાર સાધવા પર ભાર મુકાયો છે.

બૈજિંગ મહિલા પરિષદ પછીની ઘટનાઓની સમીક્ષા

બૈજિંગ ખાતે જે આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા પરિષદ મળી હતી તેની કાર્યલક્ષી યોજનાના અમલના મૂલ્યાંકન માટે અને સમીક્ષા માટે ૫મી ૯ જુન, ૨૦૦૦ દરમિયાન 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો'ના વડા મથકે જે આંતરરાષ્ટ્રીય સભા મળી તેનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ છે. તેમાં સરકારો, સ્વતંત્ર નિરીક્ષકો, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો'ના વિવિધ કાર્યક્રમો અને સંસ્થાઓ, મહિલા અધિકાર અને માનવ અધિકાર કર્મશીલો વગેરેના ૨૩૦૦ જેટલા પ્રતિનિધિઓ ઉપસ્થિતિ રહ્યા હતા. તેમાં સામાન્ય સભાની વિશિષ્ટ બેઠક દ્વારા સર્વસંમતિના મુદ્દાઓનો સ્વીકાર થયો, એક રાજકીય ઘોષણા જાહેર કરવામાં આવી અને ભાવિ પગલાં અંગે એક દસ્તાવેજ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. રાજકીય ઘોષણા એવો પુનરુચ્ચાર કરે છે કે બૈજિંગની કાર્યલક્ષી યોજનાનો અમલ કરવાની જવાબદારી સરકારોની છે. તેથી ૧૨ મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓના અધિકારો અંગે સરકારોની શી પ્રતિબદ્ધતા છે તે આ કાર્યલક્ષી યોજનામાં છે. આખરી દસ્તાવેજમાં બૈજિંગની ઘોષણા અને કાર્યલક્ષી યોજના પ્રત્યે પુનરુચ્ચાર કરાયો એટલું જ નહિ, પણ

તેમાં કાર્યલક્ષી યોજનાને વધારે મજબૂત કરવામાં આવી. તેમાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષ દરમ્યાન જે વધારાના નવા મુદ્દાઓ મહત્વ ધરાવતા જણાયા તેમનો સમાવેશ કરાયો અને પગલાંઓને વધારે તીવ્ર બનાવાયાં. મહિલાઓ અને આરોગ્ય સંભાળ અંગે જે જોગવાઈઓ થઈ તે નોંધપાત્ર છે. તેમાં એચઆઈવી, એઈડ્સ, જાતીય સંસર્ગજન્ય રોગો, મેલેરિયા અને ટીબી જેવા રોગોમાં મહિલાલક્ષી પાસાં ઉપર ખાસ્સો ભાર મુકાયો છે કારણ કે તે મહિલાઓ અને છોકરીઓના આરોગ્ય ઉપર ગંભીર અસર ઊભી કરે છે. આ દસ્તાવેજમાં વૃદ્ધતા અંગે ખાસ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે, અને સક્રિય તથા તંદુરસ્ત વૃદ્ધાવસ્થા પર ભાર મુકાયો છે કે જેથી વૃદ્ધાઓ સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા, સહભાગિતા અને સલામતી ભોગવી શકે. આખરી દસ્તાવેજમાં સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓની જાતીય શોષણના ઉદ્દેશથી થતી હેરાફેરી તથા તેની સાથે સંબંધિત હિંસાઓના પ્રશ્નનો સમગ્ર દૃષ્ટિથી ઉકેલ લાવવાની જરૂરિયાત જણાવાઈ છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષના ગાળા દરમ્યાન જે નકારાત્મક ફેરફારો થયા છે તેને આમાં ધ્યાનમાં લેવાયા છે. તે વૈશ્વિકીકરણ, માળખાગત સુધારા અને આર્થિક સંક્રમણને લીધે થયા છે. તેમને ગણતરીમાં લઈને આખરી દસ્તાવેજ વૈશ્વિકીકરણે ઊભા કરેલા પડકારોનાં મહિલાલક્ષી પાસાં ઉપર ભાર મૂકે છે અને નવા પડકારોને પહોંચી વળવા માટેનાં પગલાં લેવા માટે હાકલ કરે છે.

દારૂબંધી દૂર કરવાની ગુજરાત સરકારની હિલચાલ સામે બહેનોનો વિરોધ

સમગ્ર દેશમાં ગુજરાત જ એકમાત્ર એવું રાજ્ય છે કે જ્યાં દારૂબંધી છે. પરંતુ છેલ્લા કેટલાક સમયથી આર્થિક વિકાસ અને ઔદ્યોગિક રોકાણને નામે ગુજરાત સરકાર દારૂબંધીની નીતિનો અમલ ધીમે ધીમે હળવો કરી રહી હોવાની છાપ ઊભી થઈ રહી છે. ‘આગ ગુજરાત નારી સંગઠન’ (એલાયન્સ ઓફ ઓલ ગુજરાત વિમેન) દ્વારા ગુજરાત સરકારની આ નીતિનો વિરોધ કરાઈ રહ્યો છે. દારૂબંધી અંગે સરકાર જે ટીલીપોચી નીતિ અપનાવી રહી છે તેનો વિરોધ કરવા ‘આગ’ દ્વારા અમદાવાદમાં તા. ૧૮.૮.૨૦૦૦ના રોજ એક મહિલા સભાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ સભામાં બહેનોએ દારૂનું વેચાણ વધવા સામે ખૂબ રોષ ઠાલવ્યો હતો.

આ સભામાં આ મુજબ નિર્ણયો લેવાયા હતા: ૧. જે બહેનો અને ભાઈઓને દારૂના વધતા જતા વેચાણથી હેરાન થયાનો અનુભવ થયો હોય તેઓ વ્યક્તિગત રીતે એક પોસ્ટકાર્ડ મુખ્ય પ્રધાન શ્રી કેશુભાઈ પટેલને મોકલે. ૨. સંસ્થાના કાઉન્સેલર બહેનો પાસે દારૂનું વેચાણ વધવાને લીધે બહેનોની હેરાનગતિની ફરિયાદો આવી હોય તો તેઓ પણ આવા કાગળો તેમની પાસે લખાવે.

ઉપરાંત, ‘અમદાવાદ વીમેન્સ એક્શન ગ્રૂપ’ (અવાજ) દ્વારા ગુજરાતના ઉદ્યોગ પ્રધાન શ્રી સુરેશ મહેતાને સંબોધીને તા. ૮.૮.૨૦૦૦ના રોજ ‘અવાજ’નાં મંત્રી સુશ્રી ઈલા પાઠકે એક પત્ર પાઠવીને દારૂબંધી હળવી કે રદ કરવાની રાજ્ય સરકારની વિચારણાનો સખત વિરોધ કર્યો છે. આ પત્રની નકલો ગુજરાતના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી કેશુભાઈ પટેલ, પ્રવાસન પ્રધાન શ્રી બીમલ શાહ અને નશાબંધી પ્રધાન શ્રી ફકીરભાઈ વાઘેલાને મોકલવામાં આવી છે.

આ પત્રમાં લખવામાં આવ્યું છે કે, “પતિની દારૂની લત, તેની કમાણી બંધ, પોતે કમાવા જવું જ પડે, જે લાવે તેમાંથી દારૂ પિવડાવવો જ પડે, ઘર, છોકરાં સાચવવા અને મારજૂડ સહેવી, એ બધું ન સહેવાય ત્યારે અગ્નિસ્નાન કરવું. આમ જ જીવનમૃત્યુનો ક્રમ ચાલે છે. ગુજરાતની ૮૦ ટકા સ્ત્રીઓ આમ પીસાઈ રહી છે.” આ પત્રમાં ઉદ્યોગ પ્રધાન પાસે એવી માગણી કરવામાં આવી છે કે તેઓ એવી જાહેરાત કરે કે દારૂબંધીની નીતિમાં કોઈ ફેરફાર નહિ કરાય અને તેનો કડકપણે અમલ કરવામાં આવશે.

દરમ્યાન, દારૂબંધીની નીતિ ત્યજવા અંગેની ગુજરાત સરકારની હિલચાલ સામેનો વિરોધ વધારે વેગ પકડી રહ્યો છે. ગુજરાત સર્વોદય મંડળની સ્ત્રી શક્તિ જાગૃતિ સમિતિ દ્વારા અમદાવાદમાં ગોમતીપુર બગીચામાં તા. ૧૦.૧૦.૨૦૦૦ના રોજ બપોરે ૨થી ૫ દરમ્યાન એક દારૂબંધી સંમેલન યોજવામાં આવી રહ્યું છે. સંમેલનના અધ્યક્ષપદે જાણીતાં સર્વોદય આગેવાન શ્રી હરવિલાસબહેન શાહ બિરાજશે. અતિથિવિશેષ તરીકે શ્રી ઈલાબહેન ભટ્ટ, શ્રી જિતેન્દ્ર દેસાઈ અને શ્રી કિરણબહેન પંડ્યા પધારશે. આ સંમેલનને ૨૨ જેટલી સંસ્થાઓએ ટેકો આપ્યો છે. એમાં ‘અવાજ’, ‘સેવા’, જ્યોતિસંઘ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ, કડાદરા મહિલા મંડળ, લાયોનેસ ક્લબ ઓફ આંબાવાડી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આ સંમેલન માટેના પરિપત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, “ગુજરાતની સુખશાંતિને જોખમાવે અને આર્થિક રીતે પણ નિર્બળ કરે તેવા પ્રયત્નો કેટલાંક સ્થાપિત હિતો દ્વારા થઈ રહ્યા છે. એવી દલીલો કરવામાં આવે છે કે ગુજરાતમાં દારૂબંધી હોવાથી ગુજરાતનો વિકાસ અટકી ગયો છે. પરદેશી કંપનીઓ અહીં દારૂબંધીને કારણે ઉદ્યોગો સ્થાપતાં અચકાય છે. વિદેશી પ્રવાસીઓ પણ ગુજરાતના પ્રવાસે આવતા નથી. તો શું ગુજરાતમાં ઉદ્યોગો સ્થાપવા માટે કે પ્રવાસીઓ વધારવા માટે દારૂ છૂટો કરવો પડે? શું ગુજરાતમાં પ્રવાસના સ્થળનું કોઈ આકર્ષણ નથી? ગુજરાતની સામાન્ય જનતા, યુવાનો, શાંતિ અને સુખાકારીનું કોઈ મહત્ત્વ જ નથી? કલ્પના તો કરો કે દારૂ જો છૂટો થાય તો ઘેરઘેર બહેનો અને બાળકોની શી સ્થિતિ થાય? અમે સૌ

બહેનો દારૂબંધી હળવી કરવાના કે નાબૂદ કરવાના સમાચારથી ખૂબ વ્યથિત છીએ. સમાજની અને બહેનોની સુખાકારી માટે દારૂબંધીનો કડક રીતે અમલ થવો જોઈએ. તેને બદલે ગાંધીના ગુજરાતમાં દારૂબંધીને હળવી કરવી કે નાબૂદ કરવી તેની વિચારણા પણ આપણા માટે શરમજનક સ્થિતિ પેદા કરે તેમ છે.”

૧૪૯ પાકિસ્તાની હિંદુઓને ભારતીય નાગરિકત્વ મળ્યું

૧૯૬૫ના યુદ્ધ દરમ્યાન પાકિસ્તાનથી ભાગીને આવેલા ૧૪૯ હિન્દુઓને ૩૫ વર્ષ પછી ભારતનું નાગરિકત્વનું કાર્ડ મળી ગયું છે અને બાકીનાને ટૂંકમાં જ એ કાર્ડ મળશે. આ બધા જ નાગરિકો જેસલમેર જિલ્લાના છે અને એમના જેવા બીજા આશરે ૫૦૦૦ લોકો આ દેશના નાગરિક બનવાની રાહ જોઈ રહ્યા છે. આ નિર્વાસિતો ૧૯૬૫ના યુદ્ધ દરમ્યાન, પછી ૧૯૭૧ના યુદ્ધ દરમ્યાન અને ૧૯૭૧ પછી પાકિસ્તાનમાંથી ભારત આવ્યા હતા. ૧૯૯૨માં અયોધ્યામાં વિવાદાસ્પદ ઇમારતના કરાયેલા નાશ બાદ ભારતમાં આવનારા નિર્વાસિતોની સંખ્યા વધી હતી અને હજુ તે ચાલુ જ છે. ૧૯૮૮થી આ મુદ્દો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૯૧-૯૨માં નાગરિકત્વ આપવા માટેના નિયમોમાં સુધારા કરાયા હતા અને તેથી આ શક્ય બન્યું હતું.

આ નિર્વાસિતોમાંના મોટા ભાગના લોકો રાજસ્થાનની સરહદની પેલા પારના છે. તેમને દેશના થયેલા રાજકીય ભાગલા સાથે કશી લેવાદેવા નથી અને એ ભાગલાથી તેમના જીવનમાં કશો ફેર પડ્યો નથી. ૧૯૬૫ના યુદ્ધ દરમ્યાન ભારત આવેલા હજુ આશરે ૫૦૦ જણાને ભારતનું નાગરિકત્વ મળ્યું નથી. જો કે, ૧૯૭૧માં જેઓ ભારત આવ્યા તેમને આસાનીથી નાગરિકત્વ મળ્યું છે. તેમાંના ઘણાએ યુદ્ધ દરમ્યાન ભારતના લશ્કરને મદદ કરી હતી. ૧૯૭૮માં આવા આશરે ૮૦,૦૦૦ લોકોને ભારતનું નાગરિકત્વ અપાયું હતું. પરંતુ તેમના પુનર્વસનનો સવાલ સૌથી મોટો છે. તેમને જે જમીનો ફાળવવામાં આવી હતી તે માત્ર કાગળ ઉપર જ રહી છે એમ સ્થાનિક નેતાઓ કહે છે. આ પાકિસ્તાની હિંદુઓને ભારતીય નાગરિકત્વ અપાવવાના આ પ્રયાસમાં શ્રી હિંદુસિંહ સોડા પોતાના સાથીઓ સાથે લડત આપી રહ્યા છે.

બંધારણની સમીક્ષામાં નાગરિક સમાજની સામેલગીરી

ભારતમાં બંધારણની કામગીરીની સમીક્ષા માટેના રાષ્ટ્રીય પંચની રચના છેલ્લા છ માસથી કરવામાં આવી છે. ‘કોમનવેલ્થ હ્યુમન રાઈટ્સ ઇનિશ્યેટિવ’ દ્વારા આફ્રિકાના દેશોમાં બંધારણ વ્યવસ્થા અંગે કામ કરવામાં આવ્યું હતું. તેના સંદર્ભમાં તેના દ્વારા ભારતમાં થઈ રહેલી બંધારણની સમીક્ષામાં પણ લોકોની ભાગીદારી થાય તે

માટે પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને લોકોનાં અન્ય સંગઠનો બંધારણની સમીક્ષામાં પણ લોકોની ભાગીદારી થાય તે માટે પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે. તેણે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને લોકોનાં અન્ય સંગઠનો બંધારણની સમીક્ષા કરવાની આ તક ઝડપી લે અને તે પ્રક્રિયા માત્ર પક્ષીય રાજકારણ અને નિષ્ણાતોની ના બની રહે તે જોવા માટે તેમાં ભાગીદાર થવા હાકલ કરી છે. તે એમ માને છે કે લોક આંદાલનોના નેતાઓ આ પ્રક્રિયામાં ભાગીદાર થવા જોઈએ. રાષ્ટ્રીય બંધારણ સમીક્ષા પંચ લોકો સાથેના વિચાર-વિમર્શ, સહભાગિતા અને પ્રતિભાવ માટેની વ્યવસ્થા ઊભી કરે અને બંધારણની સમીક્ષામાં લોકોને સામેલ કરે એવી માગણી કરવામાં આવી છે. તમે રજૂઆત કરવા માટે અથવા પંચની કામગીરી અંગે માહિતી મેળવવા માટે આ સરનામે સંપર્ક સાધી શકો છો: ડૉ. રણવીરસિંહ, સચિવ, રાષ્ટ્રીય બંધારણ કામગીરી સમીક્ષા પંચ, વિજ્ઞાન ભવન એનેક્સી, રૂમ - ૨૭૩-૨૮૧, મૌલાના આઝાદ રોડ, નવી દિલ્લી-૧૧૦ ૦૦૨. ઈમેલ: ncrwc@nic.in, વેબસાઈટ: http://ncrwc.nic.in. ‘કોમનવેલ્થ હ્યુમન રાઈટ્સ ઇનિશ્યેટિવ’ના પ્રયાસો સાથે સંકલન સાધવા માટે સંપર્ક સાધો: ડૉ. માયા દારૂવાલા, નિયામક, એફ-૧/૧૨-એ, હૌઝ ખાસ એન્કલેવ, નવી દિલ્લી-૧૧૦ ૦૧૬. ફોન: ૦૧૧-૬૮૬૪૬૭૮, ૬૮૫૯૮૨૩; ફેક્સ: ૦૧૧-૬૮૬૪૬૮૮. ઈમેલ: chriall@nda.vsnl.net.in

ગરીબીનું નિવારણ અને સહાયની ગુણવત્તા

ગરીબીના નિવારણ, પૂરી પાડવામાં આવનારી સહાયની ગુણવત્તા અને અપનાવવામાં આવનારી વ્યૂહરચનાઓ અંગે ૨૬થી ૨૯ સપ્ટેમ્બર દરમ્યાન ‘યુરોસ્ટેપ’ દ્વારા દક્ષિણ એશિયાની ચર્ચાસભા ગોઠવવામાં આવી હતી. તેમાં યુરોસ્ટેપના પ્રતિનિધિઓએ શ્રીલંકા, બાંગ્લાદેશ, પાકિસ્તાન, નેપાળ અને ભારતના પત્રકારો, વિદ્વાનો, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ અને નાગરિક સમાજના અન્ય કર્મશીલો સાથે ચર્ચા કરી હતી. તેમાં ‘યુરોસ્ટેપ’માંના યુરોપીય સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ પણ હતા. ચર્ચાને પરિણામે આ મુજબ તારણો અને ભલામણો નીપજ્યાં: જો અસમાન રીતે અને બિનસહભાગી રીતે વિકાસની પ્રક્રિયા હાથ ધરાય તો તે વાસ્તવમાં ગરીબી ઊભી કરી શકે છે. ગરીબી નિવારણનો હેતુ તો જ સફળ થાય જો ગરીબીમાં જીવતા લોકોને સક્ષમ બનાવવામાં આવે અને તેઓ તેમના જીવન તથા સંસાધનો ઉપર અંકુશ ધરાવતા થાય. ગરીબીમાં જીવનારા લોકોમાં બહુમતી સ્ત્રીઓની છે અને ગરીબીને ચાલુ રાખનારા તથા વધારનારા માળખાગત અવરોધો કયા છે તે તેઓ ખૂબ સારી રીતે જાણે છે. ચર્ચા દરમ્યાન એમ સ્પષ્ટપણે ઉપસી આવ્યું કે આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળ (આઈએમએફ) અને વિશ્વ બેંક દ્વારા ગરીબીમાં ઘટાડા અંગે જે વ્યૂહરચના ઘડવામાં આવી છે તેનાથી ગરીબીનું નિવારણ થઈ શકે તેમ નથી.

અભિનંદન

શ્રી અરૂણા રાય અને શ્રી જોકિન અરુપુત્તમ

ચાલુ વર્ષે આ બંને મહાનુભાવોને રેમોન મેગ્સેસે પુરસ્કારથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યાં છે. શ્રી અરૂણા રાય છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી રાજસ્થાનમાં ખેડૂતો અને મજૂરોનાં સંગઠનોનું કામ કરે છે. તેમને લઘુત્તમ વેતન અપાવવા અને અધિકારો અપાવવા માટે મહત્વની અને નિર્ણાયક લડાઈઓ તેમણે આપી છે. શ્રી જોકિન અરુપુત્તમ શહેરોના ઝૂંપડાવાસીઓનાં સંગઠનો બનાવીને તેમને તેમના અધિકારો વિશે જાગૃત કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી રહ્યા છે. આ પુરસ્કારમાં એક ચંદ્રક અને ૫૦,૦૦૦ ડોલર રોકડ આપવામાં આવે છે.

શ્રી માર્ટિન મેકવાન

ગુજરાતની 'નવસર્જન' સંસ્થાના નિયામક શ્રી માર્ટિન મેકવાનને રોબર્ટ એફ. કેનેડી માનવ અધિકાર પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યો છે. આ પુરસ્કારમાં એક પ્રશસ્તિ પત્ર અને ૩૦,૦૦૦ ડોલર રોકડનો સમાવેશ થાય છે. તેમણે દલિતોના માનવ અધિકારોનું રક્ષણ કરવામાં અને તેમના આર્થિક-સામાજિક ઉત્થાનમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. ૧૯૮૮માં સ્થપાયેલી આ સંસ્થા અત્યારે ગુજરાતમાં આશરે ૨,૦૦૦ ગામોમાં કાર્યરત છે.

અનિયંત્રિત ઉદારીકરણ પર આધારિત વૈશ્વિકીકરણનું હાલનું સ્વરૂપ વિવિધ દેશો વચ્ચે અને દેશોની અંદર અસમાનતા વધારે છે. તેથી એમ સ્પષ્ટ જણાવાયું કે સામાજિક વિકાસનો અધિકાર આધારિત અભિગમ જ ગરીબોનું નિવારણ કરી શકે કારણ કે તે ગરીબોના વિવિધલક્ષી સ્વરૂપને પિછાણે છે. ગરીબો નિવારણની લડત માટે દક્ષિણ એશિયા અને યુરોપના સહભાગીઓ બહુપાંખિયો, લોકશાહી અને સર્વગ્રાહી સંવાદ ઊભો કરવા માટે સંમત થયા હતા. યુરોપીય સંઘે લોક સંગઠનો અને નાગરિક સમાજના પ્રતિનિધિઓ સાથે મળીને આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળ તથા વિશ્વ બેંકથી સ્વતંત્ર રીતે નવી ગરીબો તરફી વ્યૂહરચનાઓ વિકસાવવી જોઈએ.

આ પરિસંવાદમાં એમ ઠરાવાયું કે, 'યુરોસ્ટેપ'ના સભ્યોએ દક્ષિણ એશિયાના નાગરિક સમાજ અને યુરોપીય સંઘની સંસ્થાઓ વચ્ચે પણ આવો સંવાદ ઊભો થાય તેનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. સાથે સાથે દક્ષિણ એશિયાના નાગરિક સમાજે પ્રાદેશિક જોડાણો ઊભાં કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ તથા ગરીબો વધારનારી વૈશ્વિકીકરણ, ઉદારીકરણ અને ખાનગીકરણની હાનિકારક નીતિઓમાં અસરકારક પરિવર્તન આવે તે માટેનાં વર્તમાન જોડાણોને ટેકો આપવો જોઈએ. આ બેઠક સંયુક્તપણે એક્શનએઈડ (ઈન્ડિયા), 'હિવોસ' (બેંગલોર) અને આસ્થા (ઉદયપુર) દ્વારા યોજવામાં આવી હતી.

આગામી કાર્યક્રમ

ડિપ્લોમા ઇન હ્યુમન રાઈટ્સ લૉ એન્ડ પ્રેક્ટિસ - પત્રાચાર અને પ્રત્યક્ષ અભ્યાસક્રમ

માનવ અધિકારોના વિષય પરત્વે સંવેદનશીલતા વધે તે માટેના પ્રયત્નરૂપે બાર કાઉન્સિલ ઓફ ગુજરાતના સહયોગથી સામાજિક ન્યાય કેન્દ્ર ડિપ્લોમા ઇન હ્યુમન રાઈટ્સ લૉ એન્ડ પ્રેક્ટિસનો નવ માસનો અભ્યાસક્રમ ચલાવી રહ્યું છે. આ અભ્યાસક્રમનો હેતુ સ્થાનિક સ્તરે માનવ અધિકારોનો પ્રસાર થાય અને માનવ અધિકારોના રક્ષણ માટેની જાગૃતિ વધે તે છે.

પ્રવેશ લાયકાત:

૧. સ્નાતક પદવી ધરાવતા ઉમેદવારો આ અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશપાત્ર રહેશે. ઉપરાંત આ અભ્યાસક્રમમાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોના પ્રતિનિધિઓ, પ્રસાર માધ્યમો સાથે સંલગ્ન વ્યક્તિઓ, પ્રોસિક્યુટરો, જેલતંત્ર, પોલિસતંત્ર તથા અન્ય સુધારણાલક્ષી તંત્રના કર્મચારીઓ, તાલુકાના ન્યાયતંત્રના સભ્યો, કાનૂની સહાયની સેવા આપતા વકીલો વગેરે આવકાર્ય છે.
૨. ઉમેદવારે સ્થાનિક માનવ અધિકારોના ક્ષેત્રે કરેલી નોંધપાત્ર કામગીરીને ખાસ પ્રવેશ લાયકાત તરીકે ગણી શકાશે.
૩. ઉમેદવારે રૂબરૂ પ્રવેશ પરીક્ષા પસાર કરવી જરૂરી છે.

અભ્યાસક્રમમાં રજિસ્ટ્રેશન અથવા વધુ વિગતો માટે સંપર્ક:

ડીન/સંયોજક, હ્યુમન રાઈટ્સ પ્રોગ્રામ, સામાજિક ન્યાય કેન્દ્ર, ૧૦૬-સી, રોયલ ચિન્મય, સીમંધર ટાવરની બાજુમાં, જજસ બંગલા રોડ, બોડકદેવ(વસ્ત્રાપુર), અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. ફોન: ૬૮૫૪૨૪૮, ફેક્સ: ૬૫૮૪૪૪૩.

નોંધ: ૧. અરજીપત્રક મેળવવા માટે રૂ.૨૫/-નો મની ઓર્ડર/ ડી.ડી. જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, 'જનવિકાસ (સી.એસ.જે.)'ના નામે ઉપરોક્ત સરનામે મોકલી આપવા. ૨. ભરેલાં ફોર્મ્સ પરત કરવાની છેલ્લી તારીખ ૨૦મી ઓક્ટોબર, ૨૦૦૦ રહેશે.

પ્રક્રિયા દસ્તાવેજીકરણ અંગે પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમ

સામાજિક વિકાસ કાર્યક્રમોનાં પરિણામો અને પ્રભાવ જલદીથી દેખાતાં નથી તેથી તેમના દસ્તાવેજીકરણનું કામ એક મુશ્કેલ કાર્ય છે. આથી દસ્તાવેજીકરણની પ્રક્રિયાઓની કમબદ્ધતા, વિશ્લેષણ તથા ચિંતન એક નિરંતર ચાલનારી બાબત છે. આ અંગેનો એક પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમ રાજસ્થાન, ગુજરાત તથા મહારાષ્ટ્રની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાર્યકર્તાઓ માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્યક્રમ તા. ૧૫થી ૧૮ નવેમ્બર,

જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦

સંદર્ભ સાહિત્ય

વિશ્વ વિકાસ અહેવાલ ૨૦૦૦-૨૦૦૧: ગરીબી પર હુમલો

દર વર્ષની જેમ જ ચાલુ વર્ષે વિશ્વ બેંકે ઈ.સ. ૨૦૦૦-૨૦૦૧નો વિશ્વ વિકાસ અહેવાલ બહાર પાડ્યો છે અને તેનો વિષય છે 'ગરીબી પર હુમલો' (એટેકિંગ પોવર્ટી). આ અહેવાલ ૩૩૫ પાનામાં પાંચ ભાગ અને ૧૧ પ્રકરણો ધરાવે છે. આ અહેવાલમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે દુનિયાની ૧૨૦ કરોડની જનતા રોજના એક ડોલર કરતાં ઓછી આવક સાથે જીવે છે. અને દક્ષિણ એશિયામાં એમાંના સૌથી વધુ ૪૩.૫ ટકા લોકો છે. બીજા ક્રમે આફ્રિકામાં ૨૪.૩ ટકા લોકો અને પૂર્વ એશિયા તથા પ્રશાંતના દેશોમાં ત્રીજા ક્રમે ૨૩.૨ ટકા લોકો છે. આ અહેવાલ એમ પણ કહે છે કે દુનિયાના ૬ અબજ લોકોમાંથી ૨.૮ અબજ લોકો રોજના બે ડોલર કરતાં ઓછી આવક ધરાવે છે.

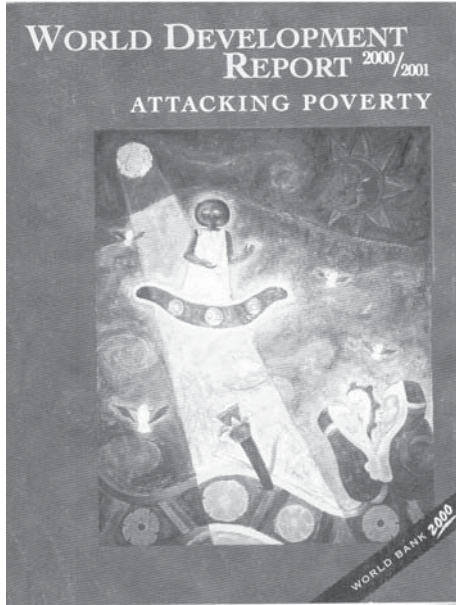
ગરીબી નિવારણ માટેની વ્યૂહરચના તરીકે આ અહેવાલમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વિકાસના જે સાત લક્ષ્યાંકો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા તે આપવામાં આવ્યા છે: ૧. ૧૯૯૦થી ૨૦૧૫ દરમિયાન અત્યંત દારૂણ ગરીબીમાં જીવતા લોકોની સંખ્યા અર્ધી કરવી. ૨. ૨૦૧૫ સુધીમાં તમામ બાળકોને પ્રાથમિક શાળામાં દાખલ કરવાં. ૩. ૨૦૦૫ સુધીમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ દૂર કરીને સ્ત્રીઓનું સશક્તિકરણ કરવું અને સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા દૂર કરવી. ૪. ૧૯૯૦થી ૨૦૧૫ દરમિયાન નવજાત શિશુ અને બાળ મૃત્યુ દરમાં બે-તૃતીયાંશ જેટલો ઘટાડો કરવો. ૫. ૧૯૯૦થી ૨૦૧૫ દરમિયાન માતૃત્વ મૃત્યુ પ્રમાણ પોણા ભાગ જેટલું ઘટાડવું. ૬. ૨૦૧૫ સુધીમાં જેમને જરૂર છે તે સૌને પ્રજનનલક્ષી આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડવી. ૭. ૨૦૦૫ સુધીમાં ચિરંતન વિકાસ માટેની રાષ્ટ્રીય વ્યૂહરચનાઓનો અમલ કરવો કે જેથી પર્યાવરણીય સંસાધનોનું ૨૦૧૫ સુધીમાં જતન થાય.

વિશ્વ બેંકે તેના આ અહેવાલના આરંભમાં જ વિહંગાવલોકનમાં ગુજરાતમાં અમદાવાદથી આશરે ૫૦૦ કિ.મી. દૂર અરબી સમુદ્રને કિનારે આવેલા એક ગામ મોહાદીનાં બસરાબાઈએ 'સ્વાશ્રયી મહિલા સેવા સંઘ'

'સેવા'ના સહયોગથી સંગઠન ઊભું કરીને કેવી રીતે ગરીબીનો સામનો કર્યો તેની કહાણી વિસ્તૃત રીતે આપી છે. આ ઉદાહરણ થકી વિશ્વ બેંક કહે છે કે ગરીબી પર સીધો હુમલો કરવા તકો, સશક્તિકરણ અને સલામતીનો અભિગમ અપનાવવાની જરૂર છે. ગરીબી માત્ર ઓછી આવકમાં જ વ્યક્ત થાય છે એવું નથી, પણ તેમાં આરોગ્ય અને શિક્ષણનો અભાવ, સહન કરવા પડતાં જોખમો અને અભિવ્યક્તિહીનતા તથા સત્તાવિહીનતાનો પણ સમાવેશ થાય છે.

આ અહેવાલના પાંચમા ભાગમાં બે પ્રકરણમાં ગરીબીના ઘટાડા માટેની વ્યૂહરચનાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ગરીબીમાં ઘટાડા અર્થે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરનાં ચાર ક્ષેત્રો તેમાં જણાવાયાં છે: ૧. વિકસતા દેશોની વસ્તુઓ અને સેવાઓ માટે ધનવાન દેશોનાં બજારો પ્રાપ્ય બનાવવાં. ૨. આર્થિક કટોકટીઓનું જોખમ ઘટાડવું. ૩. ગરીબોને લાભ મળે તેવી આંતરરાષ્ટ્રીય જાહેર વસ્તુઓના ઉત્પાદનને પ્રોત્સાહન આપવું. ૪. વૈશ્વિક મંચો પર ગરીબ દેશો અને ગરીબ લોકોનો અવાજ રજૂ થાય તે જોવું. છેલ્લા પ્રકરણમાં ગરીબી ઉપર હુમલો કરવા માટે વિકાસલક્ષી સહકારમાં કેવા સુધારા કરવા જોઈએ તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં વિદેશી મદદના ક્ષેત્રે દાતા સંસ્થાઓ અને રાષ્ટ્રોની મદદની નીતિની બાબતમાં કેવા સુધારા કરવાની આવશ્યકતા છે તે જણાવવામાં આવ્યું છે.

વિશ્વ બેંકનો આ અહેવાલ વધુમાં એમ જણાવે છે કે, દુનિયાભરમાં ગરીબી ઉપર અસરકારક રીતે અને કાર્યક્ષમ રીતે હુમલો કરવા આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર સાધવો હોય તો દાતાઓએ ત્રણ બાબતો પર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે: ૧. સ્થાનિક પરિસ્થિતિઓ અને ગરીબ દેશની કાર્યક્રમની માલિકી પર વધુ ધ્યાન આપવું. ૨. સહાય એ રીતે આપવી કે જેથી સરકારનાં કાર્યોમાં ઓછી દખલગીરી થાય, તેમાં ક્ષેત્રીય અભિગમોનો વધારે ઉપયોગ કરવો અને મદદ માટેની શરતોની જૂની રીતો ઉવેખવી. ૩. જે નીતિવિષયક અને સંસ્થાકીય બાબતો ગરીબી ઘટાડવા માટે સાનુકૂળ હોય તેમને સતત ટેકો પૂરો પાડવો.

છેલ્લા ત્રણ માસ દરમ્યાન 'ઉન્નતિ' દ્વારા નીચે મુજબની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી હતી:

રાજ્ય સ્તરીય વિભાગ

૧. સ્થાનિક પ્રયાસોને સહયોગ

ગુજરાત

- જામનગર જિલ્લાના ઓખામંડળ તાલુકાનાં ૧૪ ગામોમાં ગુજરાત સરકારની પોશિત્રા બંદર પરિયોજનાથી વિસ્થાપન થઈ રહ્યું છે. જમીનના સંપાદન માટેની નોટિસ લોકોને સરકાર દ્વારા અપાઈ ચૂકી છે. દ્વારકાના ગ્રામ વિકાસ ટ્રસ્ટના સહયોગથી અમે ગ્રામવાસીઓને સંગઠિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે કે જેથી તેઓ તેમના પાયાના અધિકારો અંગે સોદાબાજી કરી શકે અને વાટાઘાટો કરી શકે.
- 'ઉન્નતિ'નો એક મુખ્ય હેતુ નાગરિક સમાજના નેતાઓ ઊભા કરવાનો છે. આ સંદર્ભમાં શહેરી ગરીબોના નેતાઓ માટે અમે એક પ્રશિક્ષણ અભ્યાસક્રમ ઘડી રહ્યા છીએ. અમદાવાદમાં ઝૂંપડાવાસી સમુદાયના નેતાઓની જરૂરિયાત અત્યારે મપાઈ રહી છે. જરૂરિયાતને આધારે સ્થાનિક નેતાઓના ક્ષમતા વર્ધનનો અભ્યાસક્રમ ઘડાશે અને 'વર્લ્ડ વિઝન ઈન્ડિયા'ના કાર્યક્ષેત્ર માટે તાલીમ યોજાશે.

રાજસ્થાન

- જાહેર સ્થળોએ ભેદભાવના સંદર્ભમાં અમે દલિતોને સંગઠિત કરવાનું અને તેના વિરુદ્ધ ઝુંબેશ ચલાવવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. આ પ્રક્રિયાના ભાગરૂપે અમે બે દિવસના છ તાલીમ કાર્યક્રમો જોધપુર અને બાડમેર જિલ્લાઓમાં સામુદાયિક નેતાઓ વિકસાવવા માટે કર્યા. ૧૫૦થી વધુ યુવાનોને અમે દલિત સમુદાયના પ્રશ્નો અને કેવી રીતે સામુદાયિક સંગઠન ઊભું કરવું તેને વિશે તાલીમ આપી. બાડમેર જિલ્લાના સિંદરી વિભાગના પંચાયતી દલિત પ્રતિનિધિઓ માટે પણ એક ક્ષમતા વર્ધન તાલીમ કાર્યક્રમ યોજાયો.
- જાહેર સ્થળોએ આચરતા ભેદભાવ સામે ઝુંબેશ ઊભી કરવાના અમારા પ્રયાસોના ભાગરૂપે બાડમેર અને જોધપુરનાં સાત સહભાગી સંગઠનોએ શાળાઓ, હોસ્પિટલો અને પંચાયતોમાં અસ્પૃશ્યતાનો મુદ્દો ઉઠાવ્યો છે. નવેરાબેરા સરકારી પ્રાથમિક શાળામાં ૩૮ દલિત વિદ્યાર્થીઓને શાળામાંથી બાકાત કરવામાં આવ્યા કારણ કે બાલોતરાના સ્થાનિક દલિત સંદર્ભ કેન્દ્રે ભેદભાવનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો. આ એક આઘાતજનક બાબત હતી. એ પછી જિલ્લા વહીવટી તંત્રે તે પ્રશ્ન હાથ પર લીધો.

સ્થાપિત હિતો આ ઝુંબેશનો વિરોધ કરી રહ્યા છે તેથી અમે સાત સહભાગી સંગઠનો સાથે સતત બેઠકો યોજીને અને સમીક્ષા કરીને આંતરિક તાકાત વધારવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ. આ સંગઠનો છે: VSS, IDEA, SAPVS, PRAYAS, JGS, MGS અને JBSS.

- જીવનનિર્વાહના પ્રશ્ને પ્રોત્સાહન આપવા અંગે પ્રશ્ને આર્ટિઝન એલાયન્સ-જવાજા, મગરા મેવાડ વિકાસ સંસ્થાન, લોક કલ્યાણ સમિતિ, ધારા સંસ્થાન અને શાંતિ મૈત્રી મિશનને પ્રવૃત્તિઓના આયોજન માટે સહયોગ પૂરો પડાયો છે. ટોંકના જીવીએસટીકેને સપ્ટેમ્બરમાં મહિલા સંમેલન યોજવા અને નાગરિક સમાજમાં નેતાઓ ઊભા કરવા માટે આ ટેકો પૂરો પડાયો છે.

૨. સ્થાનિક સ્વશાસનને પ્રોત્સાહન

ગુજરાત

- ગુજરાતમાં જિલ્લા અને તાલુકા પંચાયતોની ચૂંટણી સપ્ટેમ્બર-૨૦૦૦ દરમ્યાન યોજાઈ. તમામ રાજકીય પક્ષોને તેમના ચૂંટણી ઢંઢેરામાં અર્થપૂર્ણ સ્થાનિક સ્વશાસન ઊભું કરવા માટે જરૂરી મુદ્દા એક ખુલ્લા જાહેર પત્ર દ્વારા મોકલવામાં આવ્યા. સહભાગી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના સહયોગ સાથે અમે રાજ્યના ૧૧ જિલ્લાના ૨૮ તાલુકાનાં ૫૮ મતદાર મંડળોમાં ચૂંટણી પ્રક્રિયાનું અવલોકન કર્યું. માહિતીનું વિશ્લેષણ થઈ રહ્યું છે. જો કે, પ્રાથમિક તારણ એમ દર્શાવે છે કે મતદારોએ રાજકીય પક્ષની તાકાતને ધ્યાનમાં લઈને મતદાન કર્યું છે. સ્થાનિક સ્તરે ચૂંટણીમાં લોકો રાજકીય પક્ષને ધ્યાનમાં લેતા નથી એવી માન્યતાને આ તારણ ખોટી ઠેરવે છે.
- આવી રહેલી ગ્રામ પંચાયતોની ચૂંટણી માટે ઉમેદવારી પત્રો યોગ્ય રીતે ભરવા અને ચૂંટણી લડવા માટે માર્ગદર્શન આપવા ગ્રામીણ નાગરિકો માટેની એક ચૂંટણી માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરાઈ રહી છે. તે અમારી સહભાગી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને અપાશે અને તેઓ સમુદાય આધારિત સંગઠનોને આપશે અને પછી તેઓ ઉમેદવારોને મદદ કરશે.
- વ્યાપક સ્તરે સ્વશાસનના પ્રશ્નને પ્રોત્સાહન આપવા માટે મહિલા સરપંચો સાથે 'તારા' ટીવી ચેનલ પર એક ચર્ચા ગોઠવવામાં આવી હતી.

પંચાયતી રાજમાં મહિલાઓની ભૂમિકા અંગે આકાશવાણી પર પણ વાર્તાલાપ અપાયો.

- પંચાયતી રાજની સ્થિતિ અંગેનો અહેવાલ અંગ્રેજી અને ગુજરાતીમાં તૈયાર થઈ ગયો છે અને તે પ્રસારિત કરાયો છે.

રાજસ્થાન

- જોધપુરમાં મન્દૌર, અજમેરમાં જવાજા અને બાડમેરમાં ચોટન ખાતે બ્લોક સ્તરનાં પંચાયત સંસાધન કેન્દ્રો પંચાયતોના પ્રતિનિધિઓને માહિતી, માર્ગદર્શન અને તાલીમ આપવા માટે ખોલાયાં છે કે જેથી તેમની કામગીરી સુધરે. આ ત્રણ પંચાયતોમાં દલિત અને મહિલા પ્રતિનિધિઓની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓ શોધી કાઢવા ક્ષેત્રીય મુલાકાતો લેવાઈ. દરેક બ્લોકમાં એક તાલીમ કાર્યક્રમ સરપંચો અને મહિલા પ્રતિનિધિઓ માટે હાથ ધરવામાં આવ્યો.
- પંચાયતોમાં અંદાજપત્રોનું વિશ્લેષણ શરૂ કરવા અમે વિચારી રહ્યા છીએ અને તે માટે જેઓ બજેટ વિશ્લેષણ કરી રહી છે એવી સંસ્થાઓ સાથે અમે ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ.
- સ્થાનિક સ્વશાસનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે રાજ્ય સંસાધન કેન્દ્ર ઊભું કરવા માટે જયપુર ખાતે એક નવો વિભાગ શરૂ કરાયો છે. તેનું સરનામું છે: ૭૫, ધુલેશ્વર ગાર્ડન, 'સી' સ્કિમ, સરદાર પટેલ માર્ગ, જયપુર-૩૦૨૦૦૧. આ વિભાગ મુખ્યત્વે સરકાર અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ વચ્ચે સંકલનનું કામ કરશે.

ક્ષેત્રીય શૈક્ષણિક વિભાગ

૩. દસ્તાવેજીકરણ અને વિકાસ શિક્ષણ

- આબુ ખાતે ૧થી ૫, જુલાઈ, ૨૦૦૦ દરમ્યાન 'સામાજિક સંગઠન અને સંગઠનનાં સ્વરૂપો' વિશે એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરાયું. તેમાં ગુજરાત, રાજસ્થાન અને મહારાષ્ટ્રના ૭૫ સહભાગીઓએ ભાગ લીધો. તેનો હેતુ લોકોને અધિકારોના પ્રશ્ને સંગઠિત કરવામાં સામેલ પ્રક્રિયાને સમજવાનો અને પાયાના અધિકારોના ઈન્કાર સામેના પ્રતિકારની શક્તિ ટકાવવાનો હતો. તેમાં આસ્થા-ઉદયપુર, આઈએસઆઈ-નવી દિલ્લી, આરએલઈકે-દહેરાદૂન, બીએસસી-અમદાવાદ, એવીવીએસ-બાંદા-ઉત્તરપ્રદેશ અને પ્રયાસ-ચિત્તોડગઢ વગેરેના અનુભવો રજૂ થયા. ઉદયપુરના ઉબેશ્વર વિકાસ મંડળના શ્રી કિશોર સંત અને પુણેના નેશનલ સેન્ટર ફોર એડવોકેસી સ્ટડીઝના શ્રી જહોન સેમ્યુઅલે તેનું સંચાલન કર્યું. સહભાગીઓને આ કાર્યશાળા ઉપયોગી જણાઈ. તેનો વિગતવાર અહેવાલ તૈયાર થઈ રહ્યો છે.
- પ્રશિક્ષક ક્ષમતા વર્ધન પ્રશિક્ષણનો પ્રથમ તબક્કો ૧થી ૭ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૦ દરમ્યાન ઉદયપુર ખાતે યોજાયો. તેમાં ગુજરાત, રાજસ્થાન અને મહારાષ્ટ્રનાં ૧૩ સંગઠનોના ૨૪ સહભાગીઓએ ભાગ લીધો. બીજા તબક્કાની તાલીમ ડિસેમ્બર-૨૦૦૦ દરમ્યાન યોજાશે. તેનો મુખ્ય હેતુ સહભાગીઓને સહભાગી તાલીમની વિવિધ પદ્ધતિઓ અને તેના સિદ્ધાંતો અંગે સમજ આપવાનો છે.
- 'રાષ્ટ્રીય વૃક્ષ ઉત્પાદક સહકારી મહામંડળ'ની આણંદ અને દાહોદની ટુકડીઓ માટે વડોદરા ખાતે ૨૮થી ૩૦ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૦ દરમ્યાન સામાજિક વિકાસના દૃષ્ટિકોણ અંગે અભિમુખતા વિશે એક પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમ યોજાયો. તેમાં સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ અને સહભાગિતા જેવા ખ્યાલો તથા સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયા અંગે સમજ ઊભી કરવાનો હેતુ હતો.
- સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં વહીવટ અંગે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માટે ૧૨-૧૩, સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૦ દરમ્યાન પુણે ખાતે એક કાર્યશાળા 'પ્રિયા'- નવી દિલ્લીના સહયોગ સાથે યોજાઈ. તેનો હેતુ સંચાલક મંડળનાં કાર્યો અને ભૂમિકા તથા માર્ગદર્શન આપવામાં તથા પ્રાથમિકતાઓ નક્કી કરવામાં તેની ભૂમિકા અંગે ચર્ચા કરવાનો હતો. ૨૦ સંસ્થાઓના ૨૪ પ્રતિનિધિઓ તેમાં હાજર રહ્યા હતા.
- ઉપરોક્ત કાર્યશાળાના સંદર્ભમાં ૧૪-૧૬ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૦ દરમ્યાન 'ચાઈલ્ડ રિલીફ એન્ડ યૂ' (કાય)ના પશ્ચિમ ભારતના સહભાગીઓ માટે એક તાલીમ કાર્યક્રમ યોજાયો. તેમાં ૨૪ સહભાગીઓ હાજર રહ્યા હતા.
- જયપુરની 'એડલ્ટ એજ્યુકેશન ડેવલપમેન્ટ સોસાયટી'ના કાર્યકરો માટે આસ્થા-ઉદયપુરના સહયોગ સાથે સાક્ષરતા અને સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (પીઆરએ) અંગે એક કાર્યશાળા હાથ ધરાઈ.
- પ્રશિક્ષકોના પ્રશિક્ષણ અંગેની ગુજરાતી માર્ગદર્શિકાનું આખરી સંપાદન અને પ્રૂફિંગ થઈ રહ્યું છે. આગામી થોડા સમયમાં તે છપાઈ જશે.

૪. સંશોધન, હિમાયત અને સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ

- છેલ્લા ત્રણ માસ દરમ્યાન ગુજરાતનાં નાનાં અને મોટાં નગરોમાં શાસન તંત્રમાં નાગરિકોની સહભાગિતા વધારવા માટેની વ્યવસ્થા વિકસાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું. ધોળકામાં પાંચ ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારોમાં ગરીબ અને પછાત સમુદાયો સંગઠિત થાય તેવા પ્રયાસો કરાયા

છે. સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને યુવાનો સાથે એ માટે અનેક બેઠકો યોજાઈ છે. આ બેઠકો દરમ્યાન સમુદાયના પ્રશ્નો ઓળખી કઢાયા અને લાંબા ગાળાના ઉકેલો શોધવા માટે ચર્ચા થઈ.

- ધોળકામાંના અમારા દોઢ વર્ષના અનુભવને આધારે ‘આપણું નગર ધોળકા- નગરપાલિકાની સેવાઓની સ્થિતિ’ શીર્ષક હેઠળ એક પુસ્તિકા તૈયાર કરાઈ છે. તેમાં પાયાની સેવાઓની પ્રાપ્યતા અને પ્રમાણ તથા લોકોના સંતોષના સ્તર વિશે નકશા સાથે માહિતી અપાઈ છે કે જેથી લોકોની ભૂમિકા પાલિકાના શાસનમાં વધે.
- ધોળકાના આ અનુભવે અમને બાવળા નગરમાં પણ આવું જ કામ કરવા પ્રેર્યા છે. અત્યારે અમે નગરપાલિકાના અધિકારીઓ અને સમુદાય સાથે સંપર્ક ઊભો કરી રહ્યા છીએ અને નગર વિશેની પાયાની માહિતી એકત્ર કરી રહ્યા છીએ.

‘ચરખા’ની પ્રવૃત્તિઓ

- છેલ્લા ૩ માસ દરમ્યાન ૧૫ લેખો તૈયાર કરાયા અને પ્રાદેશિક અખબારોમાં પ્રકાશિત થયા.
- કર્મશીલોનું લેખન કૌશલ્ય વધારવા માટે ૧૧-૧૩ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૦ દરમ્યાન ‘વર્લ્ડ વિઝન ઈન્ડિયા’ની વ્યારાની ટુકડી માટે લેખન કૌશલ્ય કાર્યશાળા યોજાઈ. તેમાં ૧૦ કર્મશીલોએ ભાગ લીધો. એવી જ કાર્યશાળા ‘મહિલા સામખ્ય’ના બનાસકાંઠાના કાર્યકરો માટે ૨૭-૨૮, સપ્ટેમ્બર દરમ્યાન યોજાઈ.
- વડોદરાના ‘વિમેન્સ સ્ટડી રિસર્ચ સેન્ટર’ને તેમનો ‘મહિલાઓના આરોગ્યમાં પુરુષોની સામેલગીરી’ અહેવાલ પ્રકાશિત કરવા માટે, મહિલા સ્વરાજ અભિયાનને તાલુકા અને જિલ્લા પંચાયતની ચૂંટણી ઝુંબેશ ચલાવવા માટે તથા ‘બાળ મજૂરી વિરોધી ઝુંબેશ’ને ‘ભણતર ફેરી સાયકલ યાત્રા’ માટે માધ્યમ સહયોગ પૂરો પડાયો.
- પ્રાથમિક શિક્ષણના પ્રશ્ને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને માધ્યમો વચ્ચે અર્ધા દિવસની એક ચર્ચા યોજવામાં આવી.

વાચકમિત્રોને દીપાવલીની શુભકામનાઓ
અને
નૂતનવર્ષામિનંદન

ઉન્નતિ

વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થા

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.

ફોન: ૬૭૪૬૧૪૫, ૬૭૩૩૨૮૬ ફેક્સ: ૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: unnati@ad1.vsnl.net.in

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય: ૨૧-એ, ૮, પોલ રોડ, બચ્ચરાજી કા બાગ, જોધપુર-૩૪૨ ૦૦૩, રાજસ્થાન.

ફોન/ફેક્સ: ૦૨૮૧-૬૪૩૨૪૮ ફોન: ૦૨૮૧-૬૪૨૧૮૫, ઈ-મેલ: unnati@datainfosys.net

રૂપાંકન: રાજેશ પટેલ, ‘ઉન્નતિ’, ચિત્રાંકન: સતપાલસિંગ

મુદ્રણ: કલરમેન ઓફસેટ, સેલર, આગમન, મયુર કોલોની પાસે, મીઠાખળી છ રસ્તા, નવરંગપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૯, ફોન નં. ૬૪૩૧૪૦૫

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે વિચારમાં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.